СПОВІДЬ СТУКАЧА

Почалося все з гірки.

Я вискочив з дому, на ходу налягаючи шапку. Учора ще стояла відлига й довкола аж хлюпотіло, вночі ж похазяйнував добряче мороз, закував усе в кригу, і люди, що поспішали на роботу, вимахували руками, наче птахи крилами, перед тим як злетіти. Балансуючи, щоб не впасти, я пробіг квартал (запізнювався ж!), а потім вирішив зрізати кут, щоб виграти кілька хвилин. Майнув дворами навпростець, минув кілька будинків і спіткнувся на гірці.

Закута у кригу, стежка круто западала донизу. Палахкотіла під сонцем, переливалася холодними зблисками. При одній лише думці, що доведеться нею спускатись, у мене й живіт підібрало. А тут іще голос:

— Дядю, не йдіть!

Малюк. Сидить унизу на санчатах, задирає розчервоніле обличчя.

— А то чому?

— Упадете... Я й то перекинувся.

Він і справді був весь обліплений снігом.

— Краще обійдіть, дядю!

Я глянув на годинник: пів на дев'яту! О дев'ятій на мене чекають студенти. А мені ж іще хвилин двадцять добиратись трамваєм. Та від зупинки ще десять хвилин. Не кажучи вже про те, що треба заскочити на кафедру.

Ех, пан чи пропав!

Притиснувши до боку портфель, ступив на доріжку.

Й одразу ж здалося, наче хтось узяв тай вистрелив мною. Штовхнуло, крутонуло, пожбурило. Вимахуючи щосили руками, я летів як оглашенний, а попереду, підстрибуючи, ще швидше котилася якась темна істотка.

Зупинився аж під гіркою. Стояв мокрий як хлющ, ледь переводячи дух, а поруч лунав дзвінкий сміх малюка. Він аж упав із санчат, сміючись.

— Я ж вам, дядю, казав!

Побрів у сніг, підібрав мою шапку (це вона котилась попереду):

— Ось, дядю, візьміть.

— Дякую, — уміхнувсь через силу. — Ти, бачу, добра дитина. Обтрусив шапку од снігу, надів. І тільки надяг, як зверху пролунав уже інший голос:

— Тут можна спуститись?

Голос був як дзвіночок. Таким вітають з добрим ранком або з якоюсь особливо радісною подією.

Я глянув догори: червона в'язана шапочка, червоне пальтечко, червоні чобітки, червона сумочка. Вона аж палахкотіла на фоні ясного неба. Якась екзотична квітка — не жінка. Я мимоволі нею замилувався, а вона, тупнувши ніжкою, вже нетерпляче спитала:

— Так можна спуститись?

Уявивши, як вона зараз покотиться, я щосили гукнув:

— Не можна!

— Але ж ви спустились!

— Так то ж я... Я й то ледь втримавсь на ногах... Краще обійдіть.

— Але ж ви не впали. Ну що за вперта істота!

— Якщо хочете звернуть собі в'язи...

— Але ж ви не звернули!

— Так то ж я. Я все ж таки чоловік, а ви жінка. Останнього не слід було б, мабуть, казати: не встиг я закінчити,

як вона ступила на лід.

її крутонуло так, наче вона стала на дзиґу. Червона сумочка злетіла під самісіньке небо, пальтечко майнуло червоними полами вище плечей. І, звісно ж, вона одразу впала. Спершу їхала головою донизу, потім її розвернуло, пальтечко, спідниця закотилися десь аж під шию, червонющі, наче пошиті з новісінького прапора, панталони запалахкотіли на сонці. Я мимохіть витріщив очі на те вогняне диво, а вона отак і під'їхала мені під самісінькі ноги.

— З приїздом!

Я зняв шапку й розкланявся. А поруч сміявся, дриґаючи ногами, малюк.

Якусь мить вона ошелешено дивилась на мене. Ні, скоріше крізь мене, нічого ще, мабуть, не бачачи.

— Дуже забились? — нахилився я до неї. — Дайте руку. Погляд її прояснився, лице спалахнуло.

— Одверніться!.. Як вам не стидно! Отакої, я іще й винен!

Одступивши, я одвернувся. Щось мені не дало одразу ж піти од цієї сердитої жіночки.

— Я ж вас попереджав.

— Нічого ви мене не попереджали! — Вона вже, чутно було, обтрушувалась.

— Хоч ноги цілі?

— А вам хотілося, щоб я й ноги поламала? Ну, знаєте!..

— Пробачте, я запізнююсь, — сказав якомога холодніше. — Надіюсь, вам моя допомога не потрібна?

— Не потрібна. Ідіть, ради Бога!

Пішов уже зовсім сердитий. Не оглянувшись навіть, хоч мені хотілося ще раз подивитись на неї.

Потім, на лекції, а пізніше вже й по дорозі додому, вона вперто спливала на пам'ять. То бачив її на гірці, в снігу, отакою екзотичною квіткою, то вже внизу, з червоними як жар панталонами, і мені чомусь здавалося, що я повівся не так, як слід було б повестися, ну, хоча б ота фраза "з приїздом", хоч я, далебі, й на думці не мав з неї глузувати. Мені

чомусь було прикро, що вона на мене розсердилась, хоч, здавалося, що вона для мене? Одна з випадкових зустрічей, які ковзають по нашому життю, не лишаючи жодного сліду.

Вже вдома, коли сів обідати і дружина подала до борщу червону перчину, я одразу ж згадав оту жіночку. Як вона наїхала на мої ноги червоними як жар панталонами.

— Ти чого посміхаєшся?

— Я? Посміхаюсь? Далебі, й не помітив.

І тут нечистий смикнув мене за язика розповісти про гірку.

— Ну й зустріч у мене сьогодні була!

Почувши про жінку в червоному, дружина одразу ж нашорошила вуха. Серйозний сигнал, який повинен був би мене зупинити, але мене, як то кажуть, понесло. І коли я дійшов у своїй розповіді до панталон, обличчя дружини взялося червоними плямами:

— І тобі не сором?

— Причім тут сором? Вона ж сама на мене наїхала!

— А ти, радий, стояв і облизувався!.. Не думала, що ти такий. Заглядати під чужі спідниці...

— Постій!..

Та вона вже не хотіла мене слухати:

— Як тебе студенти й витримують!

— Та постій же!..

— Ти, може, й там заглядаєш студенточкам...

Останнього я не міг уже витримати. Пожбурив перчину, що саме збирався опустити в тарілку, зірвався з-за столу. Пішов до свого кабінету, закипаючи праведним гнівом.

Ми, звісно, невдовзі й помирилися, хоч дружина потім частенько згадувала оті панталони. її чомусь особливо обурювало те, що вони були червоного кольору.

— Спеціально пошила, щоб ловить чоловіків!

Минав час, жінка в червоному все рідше й рідше спливала на пам'ять, і, коли б не трамвай, життя моє продовжувало б котитись звичною колією.

Я вже згадував, що на роботу мені доводилося добиратись трамваєм. А що таке наш радянський трамвай, та ще в години пік, незнайомій з цим видом транспорту людині не те що важко уявити, а навіть не може приснитися в найстрахітливішому сні. Ми живемо в якомусь перевернутому догори ногами світові, де треба докладати надлюдські зусилля, щоб зробити найзвичайнісіньку річ. Купити, для прикладу, пляшку молока чи сісти в той же трамвай, коли всі поспішають на роботу.

У ті роки вулицями нашого міста снували, поряд з новими, ще довоєнні трамвайчики. З'їжджені так, що не лишалось місця живого, вони якимось чудом не розсипалися на поворотах і тільки тріщали дерев'яними боками. Крім водіїв, тоді були ще й кондуктори з мотками квитків через шию, з важкими чорними сумками, де бряжчали мідяки, наторговані протягом гамірного дня. Щоранку, перед роботою, й щовечора, вже по роботі, кожний трамвайчик брався таким лютим

штурмом, що перед ними бліднуть всі атаки часів Вітчизняної. Ламалися двері, вилітали з брязкотом вікна, обривалися сумки й кошики, губилися шапки й капелюхи, густо сипались Ґудзики. Віддавлюючи одне одному ноги, пробиваючись кулаками і ліктями, люди перли як знавіснілі, а над їхніми головами лящав відчайдушний крик кондуктора: "Куди претеся?!! Куди?!!"

Мене теж садонули під боки, ще й обізвали свинею. Ніде так охоче і смачно не лаються, як у нашому громадському транспорті. Лайка плаває в спертому од стовповиська повітрі, готова спалахнути од найменшої іскри, вибухнути ланцюговою реакцією, і тоді "друг, товарищ и брат" враз стає твоїм найлютішим ворогом, якому ти готовий на смерть вчепитись у горло. Свинею обізвала мене дамочка ("Лезет, как свинья!"), коли я протискавсь досередини. Я, звісно, не став з нею заводитись: з гіркого досвіду знав, скільки помиїв виллється на мою голову, якщо я обізвуся хоч словом. Тож мовчки передав на квиток і вчепився в ремінну петлю, що гойдалась над головою.

Рушили. Вагон смиконуло так, що всіх пасажирів кинуло назад, а тоді наперед. Потім загойдало ритмічніше. Й одразу ж пролунало вимогливе:

— Ваш білет!.. Ваш білет!..

Ага, ревізори. Як завжди, заходилися ловити "зайців" саме тоді, коли й долоню протиснуть не можна. Вгвинчуються в натовп, огризаються на сердиті зауваження.

— Ваш білет!.. Покажіть ваш білет!..

Одного ревізора вже бачу. Це жінка з виснаженим некрасивим обличчям. Усі злигодні, вся невлаштованість наша полишили на ньому свій слід. Зношена хустка, нужденне пальтечко. І темні, що не чекали вже нічого хорошого, очі.

— Де ваш білет?

Ага, когось таки упіймала.

— Десь подівся, — інший, розгублений голос. — Я ж його щойно поклала до сумочки.

— Шукайте.

— Та кажу ж, що не можу знайти! Все перерила... Я ж брала білет.

— Кондуктор, оця дамочка передавала на білет? Кондукторша не була б кондукторшею, коли б відповіла ствердно. Вона так само ненавиділа всіх пасажирів, як і ревізорша.

— Не передавала. Хто передав, я того обілетила.

— Як не передавала? Я ж його щойно тримала в руках.

— Вона тримала!.. Знаємо, що такі люблять тримати. Нарядилась як пава, а за копійку подавиться! — Кондукторша вже зверталась до всього вагона.

— Як ви смієте так ображати?!

— Ну, годі! — це вже ревізорша. — Або давайте білет, або ж платіть штраф.

— Та кажу ж, що білет десь подівся!

— Тоді платіть штраф. Три рублі.

— Нема в мене трьох рублів. Візьміть ось карбованець.

— Платіть три рублі, а не карбованець!..

Я починаю пробиватись уперед. Що незабаром маю виходити, а що й цікаво глянути на жертву, яку терзає ревізорша.

— Та кажу ж, що більше немає! — лунає вже поруч.

Вагон смикнуло, ревізоршу кинуло набік, і я побачив жінку в червоному. Схилившись (ось чому я її не побачив одразу), вона продовжувала гарячково нишпорити в сумочці.

— Так будете платити штраф? Чи гукнуть міліціонера?.. Кондуктор, скажи вагоновожатому, щоб зупинив коло міліціонера!

Я підступив упритул, дістав з гаманця три карбованці. Простягнув ревізорші:

— Ось візьміть. —Що це?

— Три карбованці. Штраф.

— А ти хто такий? — Ревізорша дивиться на мене з такою підозрою, наче я того трояка в когось украв. Витяг непомітно з кишені, їй, мабуть, неохота отак випускати запросто із своїх пазурів жертву. — Я її штрафую — не тебе.

— Я за неї й плачу, — кажу якомога спокійніше. — Може, я їх їй позичаю. Тож беріть три карбованці й одпускайте нас із Богом.

— Аде твій білет?

Дістаю квиток. Проїзний. Подаю разом з троячкою. Ревізорша ще щось бурчить, але я її вже не слухаю: жінка в червоному, схлипнувши, починає проштовхуватись до дверей.

— Як вони сміли!

Стоїмо на зупинці. Ті, що чекали трамвай, поїхали, ті, що вийшли, порозбігалися, а ми лишилися вдвох.

— Я ж брала квиток!

— Заспокойтесь, я вам вірю. Не варт через дрібницю отак переживати. Нервів не вистачить.

— Гарна дрібниця! Вас би отак обзивали!

Лице її ще палає, в очах зблискують сердиті сльози. А я не в силі одірвати од неї очей. Родяться ж такі красуні на світі! Мені аж боляче від думки, що от ми зараз розстанемось і вже ніколи не зустрінемось.

— Як же я віддам вам три карбованці?

— Пусте, — недбало махаю рукою. — Я навіть радий, що чимось відшкодував за оту гірку.

— За яку гірку? — здивувалась вона.

— А ви вже й забули? З якої ви з'їхали...

— Ой! — стиснула вона щоки долонями. — Ой! То це ви?

— З вашого дозволу, — вклонився їй ґречно.

— Уявляю, що ви тоді про мене подумали.

— Клянусь, нічого поганого!

— Так я вам і повірила!

— Чесно, нічого!

— Ну годі про це, — торкнула вона рукавичкою мою руку. — Як же я віддам вам три карбованці?

— Дались вам ті три карбованці!

— Ні, я мушу обов'язково віддати.

— Ну що ж, — врешті наважуюсь я, — якщо вам так пече... Знаєте що: давайте зустрінемось після роботи. У вас коли кінчається робота?

— О пів на шосту.

— Давайте о шостій.

— А де ми зустрінемось?

Я ледь не бовкнув: "Біля інституту", та вчасно подумав про те, що нас там можуть побачити. Студенти, співслужбовці. Згадав про центральний поштамт, біля якого завжди юрмились парочки.

— Біля поштамту. Як ви? Зможете?

— Зможу.

— То я вас чекатиму. О шостій.

— Гаразд. До вечора, — каже вона. І, зісмикнувши рукавичку, подає руку. Долонька у неї тепла й приємна.

Йшов до інституту, і в мені все співало. І вже в інституті, на кафедрі, в аудиторії, думав тільки про неї. Відтоді, як я був одру-і жений, не мав справи з жінками, окрім власної дружини. В мене не було навіть думки завести адюльтер, хоч гарненькі жіночки та ^ дівчата залюбки кокетували зі мною. Отже, я їм був небайдужий. ~м Та я завжди пам'ятав, що одружений, що працюю в інституті і будь-яка любовна пригода могла скінчитися катастрофою. Пригадую, як виключали з аспірантури одного такого бідолаху, від якого завагітніла студентка третього курсу. А він, як на лихо, був ще й одружений. Потім я випадково зустрів його на вулиці. Скнів у якійсь артілі, а подавав же великі надії, ще в аспірантурі почав писати кандидатську. Тож я не дозволяв собі про це навіть подумати і всіх жіночок тримав на потрібній відстані.

А тут як обмарило: весь час думав про зустріч біля поштамту. І хвилювавсь, як юнак.

Що їй маю сказати, як повестися? Не взяти ж троячку і попрощатися. Ще як слід не познайомившись, я вже боявся її втратити.

Думав-думав і надумався запросити її до ресторану. Міг не боятися того, що доведеться пізно повертатись додому. Позавчора провів дружину на поїзд. Поїхала разом з донькою в Чернігів до матері, яка тяжко захворіла. Збиралися пробути біля неї весь місяць: пішла для того у відпустку. Так що я почувався вільним козаком, тим більше що й жили ми хай і в невеличкій, зате ізольованій квартирі. Тож міг повернутирь'додоігу коли аамайетйря.

І.. ■ І.

Лишилося вирішити проблему з грошима. Дружина виділила мені двадцять карбованців ("Доживеш до зарплати"), два карбованці я ще вчора потратив на хліб, ковбасу й молоко та сьогодні віддав трояка, виручаючи нову знайому. Тож лишилось п'ятнадцять, не рахуючи дріб'язку. Я зроду-віку не був у ресторані, ще до одруження обходився студентськими їдальнями, де можна було наїстися за карбованець, та кілька разів завів свою майбутню дружину в кафе — вгостив морозивом. Батьки мої весь вік ішачили в колгоспі, не вилазячи зі злиднів, і якщо заводилася в хаті свіжа копійка, на неї чекало стільки дірок, що не знали, яку й затикати. Чи справити сяку-таку одежину, чи полатати взувачку, чи купити порося, а тут ще податок, а тут позика рідній державі, яка, не жаліючи, дерла з них шкіру, — батькам моїм не лишалося нічого іншого, як писати в кожному листі: "Ти вже, синку, якось там тримайся", і я тримався: на студентську нужденну стипендію, коли доводилося рахувати кожну копійку, а потім, по закінченні вузу, й на аспірантську зарплату, якої вистачало тільки на те, щоб якось дотягти від получки до получки, особливо коли надумався одружитись. Ми й весілля справляли — не скликали гостей, а удвох сходили до загсу, а потім пішли у те ж кафе, де од душі наласувались морозивом.

Тож я зроду-віку не був у ресторані, але розумів, що з п'ятнадцятьма карбованцями та ще й з дамою туди й потикатися нічого.

Де ж дістати потрібну суму грошей?

Позичити? Навряд чи вдасться: до зарплати лишались лічені дні, і гаманці в аспірантсько-асистентської братії давно попідтягали животи.

І тут я згадав про гроші, відкладені на костюм.

Костюм шився в найкращому ательє з наймоднішого на той час матер'ялу: темно-синій бостон зі сріблястою іскрою. Я мав захищати у ньому кандидатську дисертацію, над якою працював не рік чи два, а понад десять років.

Не пощастило мені з кандидатською.

Почав писати її ще за життя товариша Сталіна, взяв безпрограшну тему: "Успішна колективізація в західних областях України". Набираючи матер'ял для дисертації, я не стільки їздив по тих областях, скільки висиджував по бібліотеках, гортаючи підшивки обласних та районних газет, де в кожній статті, в кожному нарисі розповідалося про масовий рух до колгоспів: усвідомивши переваги колективного господарювання, люди пливом пливли до артілі. Друкувалися листи й рапорти великому Сталінові, повідомлялося про поголовну колективізацію цілих районів, висловлювались палкі подяки за щасливе заможне життя.

Я акуратно списував ті переможні реляції, не маючи жодного наміру перевірити їхню правильність, бо підсвідомо відчував, що коли копну глибше, то дізнаюся про речі, здатні привести мене не до кандидатської, а до тюремної камери. Підсвідомий сумнів у правдивості нашої преси живився далекими спогадами з власного дитинства, коли засновувався колгосп у моєму рідному селі на Чернігівщині.

Головою сільради в нас був Юхим Заволока, колишній партизан і герой громадянської. На всі свята він виходив з величезним червоним бантом на грудях, наганом у кобурі і важкою при боці шаблюкою. Тато тихцем розповідав, що Заволока був до революції таким конокрадом, що й земля під ним горіла, дядьки, застукавши якось на гарячому, пустили під лід, а воно випливло по течії нижче, недарма ж кажуть, що гівно і у воді не потоне. Після Жовтневої організував не то банду, не то партизанський загін, який не стільки воював проти німців, білих, петлюрівців, скільки грабував заможних селян: виводили коршок і коней, спорожняли комори й хліви, вибивали серед ночі пгибки та й устромляли до хати лопату: "Клади, хазяїне, гроші, а то спалимо, а то й кинемо бомбу!" Після громадянської Заволока став головою сільради, царем і богом, супроти якого ні дихни, ані писни. Отож він і скликав усіх людей до сільбуду, коли з району поступила команда: негайно організувати колгосп.

Мені було тоді десять років, і я впросив тата взяти з собою й мене. Пам'ятаю, мати услід ще гукнула:

— Ви ж там недовго!

— Та чого б ми там засиджувались! — відповів матері тато. Зайшовши у сільбуд, ми з татом примостилися на крайній од

дверей лаві: люду набилося стільки, що почало гаснути світло у лампі. Лампа була на столі, стіл — на помості, а за столом уже не сидів — стояв дядько Юхим. З червоним, на всі груди, бантом, шаблюкою і наганом. Наган був уже не в кобурі — лежав на столі, націлений дулом на людей, що сиділи внизу. Погляд дядька Юхима не обіцяв нічого хорошого, а голос — повний погрози. Ми з татом запізнилися, тому почули тільки кінець виголошеної Заволокою промови:

— Вобчем так: хватить базарювати! Заявляю овторитетно: звідси вийде тільки той, хто запишеться до артілі... Микито, замкни двері!

Позаду клацнув замок, у приміщенні стало так тихо, що чутно було, як потріскував у лампі ґнотик.

— А як хто не схоче писатись? — запитав хтось несміливо.

— Хто не схоче, того винесуть наперед ногами, — усміхнувся недобре дядько Юхим. — Оце ви думаєте для чого? — ткнув рукою в наган.

— Патронів не хватить! — гукнуло іззаду.

— Хватить. Ще й остануться. Припас на усіх. Осьо. — Дядько Юхим поліз до кишені, висипав на стіл блискучі набої. Я аж звівся, щоб їх покраще роздивитись, але тато присадив мене рукою по голові. "Сиди!"

— засичав перелякано. Дядько ж Юхим, взявши нагана до рук, націлився у крайнього справа: — Ану йди записуватись!

— Я ще трохи подумаю, — мекнув налякано той.

— Ну, подумай-подумай, мені спішить нікуди. — Наган поці-ливсь-поцілився у нього, потім пересунувсь на іншого: — А ти чого і гузном приклеївся?

— Дак я ж неграмотний!

— А то не біда. Були б руки да ноги. А грамоті вже в артілі научать... Іди, поки не стрельнув!

Отак по одному, по одному та й висмикував з гурту до столу. Хтось попросився:

— Хоч до вітру пустіть!

— Валяй у штани, — дозволив дядько Юхим. — Сказав: випускаю тіки тих, хто записався.

Дядько, що просився до вітру, наче наврочив: мені теж припекло надвір. Я засовався, заскімлив, тато, зібравшись з духом, гукнув і собі:

— Хоть дитину ось випустіть! На що дядько Юхим відповів:

— Потерпить, не вмре. ! Тоді тато пораяв:

— Пускай, синку, потихеньку під себе. І

Отак ми й вернулись десь аж під ранок додому: тато — колгосп-

ником, я — з розмазаним по штанях гівенцем...

І як я його не гнав, оцей спогад, коли працював над дисертацією, він знову й знову повертався до мене. "Скільки ж отаких конокрадів організовували колгоспи по західних областях України!" — ворушилася крамольна думка, бо з кожної переможної реляції цілився мені межи очі дядьків Юхимів наган. Я аж мотав головою, проганяючи далекий той спогад, і оглядався боязко на сусідів, які сиділи в бібліотеці: чомусь здавалося, що вони могли якщо не почути, то здогадатись, про що я зараз думаю.

Та все ж, незважаючи на всі сумніви, дисертація була написана, передрукована начисто, оправлена в сап'янову папку й урочисто покладена перед моїм керівником. Уже був призначений день, коли я мав захищати кандидатську, вже й опоненти дали знати, що приїдуть на захист, і місця в готелі їм забронювані, аж тут як сніг на голову звалився двадцятий з'їзд партії, виступ Хрущова на ньому, і все пішло шкереберть. Дисертацію почали відфутболюва-ти від консультанта до консультанта, аж поки мій керівник врешті пораяв її переписати, викинувши всі посилання на Сталіна.

Тобто викинути півдисертації.

Ніс я її додому, й пахла вона мені так само, як оті штанці, в яких я повернувся із зборів, скликаних дядьком Юхимом.

Кілька років витратив на те, щоб назбирати тепер уже цитати з доповідей Хрущова, переосмислити роль машинно-тракторних станцій в колективному господарстві, показати безперспективність дрібних господарств, особливо на землях Західної України, й обгрунтувати їхнє злиття у колгоспи-гіганти, а також висвітлити всенародний рух по виконанню основного заклику партії: за кілька років наздогнати й перегнати Америку по виробництву м'яса, молока й усього, що тільки можна жувати. Голови колгоспів, кле-нучи стиха той заклик, посунули

до міст, скуповували по магазинах масло та м'ясо, щоб виконати нав'язані їм згори зобов'язання, цілі череди неіснуючих корів і бичків, сотні тисяч виссаних з пальців свиней та овець мандрували із звіту в звіт, щоб лягти потім в переможні реляції, які стікалися невпинним потоком у Москву, а звідти, зустрічним, пливли вже Зірки, ордени та медалі, я ж пітнів над кандидатською, переробляючи її. І настав нарешті день, коли я поніс керівникові свою працю, оправлену тепер в ледерин, а не сап'ян, бо сап'ян вже не можна було дістати. Керівник її благословив, був призначений день, коли я мав захищати кандидатську, замовлені в ресторані кілька столів для бенкету (заліз у борги по самісінькі вуха), але тут відбувся пленум, на якому зняли Микиту Хрущова, і вся моя каторжна праця пішла собаці під хвіст. Тоді я вперше в житті напився. Вертався додому й вигукував антипартійні гасла, а потім не одну ніч просинався мокрий од холодного поту: здавалося, що біля під'їзду зупинилась машина, а по сходинах лунає безжалісний тупіт чобіт. Лежав, боячись і дихнути, і вуха в мене ворушились, як у зайця. Врешті, зібравшись із духом, вислизав з-під ковдри, скрадавсь до вікна.

Освітлена ліхтарями вулиця була насторожено порожня, і та порожнеча втягувала мене, як у безодню.

Тепер я працюю над новим варіантом "Колективізації в західних областях України" і молю всіх на світі богів, щоб Леонід Ілліч Брежнєв протримався на світі до того часу, поки я стану кандидатом наук і зарплата моя становитиме не якісь там нещасні сто двадцять карбованців, а двісті вісімдесят чи то й триста. Та мучуся думкою, брати чи не брати оті сто карбованців, відкладені на костюм, у якому я мав захищати кандидатську. Дружина збирала їх кілька місяців — п'ятірочку до п'ятірочки, десяточку до десяточки, відбираючи найновіші, а назбиравши, загорнула старанно в целофан, обв'язала блакитною стрічкою та й засунула в шафу, під білизну, — од спокуси подалі, коли не лишиться навіть на хліб і треба ламати голову, де перехопити хоч троячку до зарплати. В такі хвилини вона стояла на смерть, не дозволяла мені навіть заїкнутись про оті сто карбованців. "Ось

захистимо кандидатську", — не раз мріяла вона, і в тій мрії неабияке місце відводилось новому костюмові й сотні, за яку його мали викупити.

Я таки подався за грошима і, їдучи в трамваї, все мучився думкою, чи зумію дістати сотню, щоб покласти на місце до приїзду дружини (ану ж із порога кинеться перевіряти!)... я ледь не вернувся з півдороги, але якась сила вже не одпускала мене, штовхала у спину, вела на квартиру, до шафи — і ось я вже дістаю обв'язаний блакитною стрічкою пакуночок і вибігаю на вулицю.

Потім, на кафедрі, боячись запізнитись, весь час поглядав на годинник. Вийшов за півгодини до шостої, хоч до поштамту ходу було не більше десяти хвилин, і добре зробив, бо на сходинах мене наздогнав лаборант, який довго й нудно став скаржитись на брак наочної літератури, і я ледь одчепився од нього. Майже побіг до поштамту: здавалося, що мій годинник безнадійно відстав і вона, пождавши, пішла. Глянув на годинник уже на поштамті: за п'ятнадцять шоста. Не запізнився, слава Богу.

У багатьох установах та на підприємствах саме кінчалась робота, люди пливом пливли хідниками, я її міг не побачити в натовпі, тому вирішив стати вище, біля однієї з колон, що підпирали портик. Стояв в усіх на виду, мене могли помітити й знайомі викладачі, і студенти і бозна-що про мене подумати, та мене, за натурою дуже обачного, зараз немов підмінили. Мені було байдужісінько, що про мене можуть подумати. Важило тільки одне: прийде вона чи не прийде, побачу її чи не побачу. І коли минула шоста, і чверть на сьому минуло, мені здалося, що все, що не прийде... вона просто насміялася наді мною... навіщо я їй, отакий, здався... забирайся, поки не пізно, додому, в свою порожню двокімнатну квартиру... Та я вперто продовжував стояти, хоч стрілки годинника вже показували пів на сьому і всі, хто проходив мимо (так принаймні здавалось мені), глузливо поглядали на дорослого йолопа, який, наче зелений хлопчисько, пристрибав на побачення.

"Годі!.. Скільки можна!.. Іду!.." — сказав сам до себе, коли стрілка стала підбиратися до сьомої, а ноги геть скрижаніли. Востаннє глянув у поріділий уже натовп: там гарячим вогником зблиснула в'язана шапочка. Мене так і кинуло в жар, я махнув назустріч рукою, скочив на хідник.

— Ох, як я бігла! — сказала вона, сяючи до мене очима. Притулила долоні до палаючих щічок, і той жест личив їй так, як ще жодній жінці не личив. — Ви давно мене ждете?

— Пусте, — відповів я, не зводячи з неї очей. Розумів, що це не дуже красиво, і нічого не міг із собою вдіяти.

— Бідненький, ви, мабуть, замерзли! У вас он і губи посиніли. — Вона жалісливо торкнулася моєї руки, і той дотик пронизав мене наскрізь. — Простіть мені, але наші телепні надумались під кінець дня проводити збори. Ледь вирвалась.

Ми продовжували стояти на хідникові, люди, обтікаючи нас, штовхали то її, то мене.

— Підемо звідси? — врешті сказала вона. — Вам на трамвай?

— Вам же теж.

І ми рушили до трамвайної зупинки. Вже на ходу вона розкрила сумочку, дістала зелену купюру:

— Візьміть. Не знаю, як вам і дякувати.

Я одразу ж згадав про сотню, що лежала в портфелі, й сказав, що не візьму.

— Оце добре! — вигукнула вона. — Беріть і не вигадуйте! Я не люблю бути боржником.

— Не візьму, — не поступався я. — Хіба що ми її разом потратимо.

— Як же ми її можемо потратити? — розсміялась вона.

— Як? — Я вдав, що роздумую. — Ну, хоча б зайти до ресторану.

— До ресторану? З оцією троячкою?

— А це вже хай вас не тривожить.

— Але ж ми не встигли ще як слід познайомитись! І тоді я сказав їй те, що думав:

— Не знаю, як ви, але мені здається, що я знаю вас тисячу років.

— Боже, яка я стара!

— Пробачте, я не хотів вас образити!

— Гаразд, пробачаю, — легенько вдарила вона мене по руці. — Але наперед будьте з жінками обережнішими. Особливо коли це стосується їхнього віку... Ну, так де той ресторан, де ми маємо прогуляти оцю троячку?

Я знав лише один ресторан. У центрі, в готелі для інтуристів. Та й то лише тому, що частенько мимо нього проходив. Розповідали, що там ціни особливо кусаються, тому його відвідували в основному інтуристи та командирований люд, що мене і влаштовувало: хто-хто, а наш брат викладач туди навряд чи поткнеться, а тим більше — студент. Я ж із своєю сотнею почувався крезом.

Важкі скляні двері були зачинені. Біліла табличка: "Всі місця зайняті". Я все ж постукав у двері, і по той бік вусатим сомиськом виплив швейцар у пишній лівреї. Мені на якусь мить здалося, що у нього навіть зябра ворушаться під обвислими щоками. Я як міг показав йому на мигах, що ми хочемо повечеряти. Швейцар заперечно хитнув головою. "Всі хочуть вечеряти!" — означав, мабуть, той жест. "Покажіть йому п'ятірку, — шепнула моя нова знайома, — може, клюне". Я дістав п'ятірку і притулив її до скла. Сомина голова підпливла ближче, скривилась і потім стала одпливати кудись набік. Я у відчаї застукав і дістав ще одну п'ятірку.

Подіяло. Одчинивши двері, швейцар підставив човником руку, і дві мої п'ятірки наче розтанули в повітрі. Це вже був не суворий сомисько — рідний дядечко, який виглядав нас із самого ранку: метушливо допоміг скинути пальтечко моїй супутниці, а моє благеньке пальто узяв так шанобливо, наче то була шуба з найдорожчого хутра.

Величезний зал осліпив кришталевими люстрами, золотистими портьєрами на високих, під самісіньку стелю, вікнах, білосніжними скатертинами на довгих шеренгах столів. Сяяли тарілки і бокали, виделки й ножі, за столами сиділа така наряджена публіка, що я в своєму дешевенькому костюмчикові враз відчув себе чужорідним тілом, ізгоєм, і вже подумав, чи не повернути назад. Але тут перед нами вигулькнув молодик у чорному смокінгові і з таким ідеальним проділом, наче його викладали волосина по волосині. Міг поклястися, що цього молодика щойно не було поруч, він наче матеріалізувався з нічого, з повітря, з таємничої якоїсь субстанції тільки для того, щоб, осліпивши нас фантастичним проділом своїм, повести до вільного столика. Я йшов за ним, як Христос на Голгофу, і єдине, що іще тримало мене на ногах, це те, що чоловіки й жінки, які сиділи за столиками, дивились не на мене, а на мою супутницю. А вона йшла у вогнистій сукні своїй так вільно й невимушено, наче весь оцей ресторан був збудований спеціально для неї.

Врешті молодик підвів нас до порожнього столика і мої муки скінчились. Я швидше сів на відставлений поштиво стілець і постарався засунути глибше під стіл нечищені свої черевики. Молодик поклав переді мною меню, видрукуване на дорогому папері, там страв було стільки, що мені зарябіло в очах, і, сказавши, що зараз пришле офіціанта, не відійшов, не одступив, а знову наче розтанув у повітрі. І не встиг я як слід роздивитись меню, як на тому ж самому місці теж із нічого виник інший, як дві краплі води подібний на першого, тільки вже не в смокінгові, а в чорному костюмі з білосніжною серветкою на зігнутій руці. Мені на мить здалося, що той, перший, просто взяв та й приставив свою голову до іншого тулуба. Навіть проділ в блискучій чуприні був той же самий.

— Що будемо їсти?

Більшість страв у проклятому меню мені була невідома. Тому я сказав, що покладаюся на його смак.

— Несіть, що у вас посмачніше.

В очах молодика на мить зблиснуло щось схоже на насміх. З тим більшою поштивістю він схилив свою голову.

— Що питимемо? Горілку, коньяк?

— Несіть коньяк, — намацав я сотню в кишені. Ні, вже не сотню — дев'яносто карбованців.

— А дама? Цінандалі, мускат?

Я хотів відповісти, що несіть і те, й те, але вона мене випередила:

— Я теж питиму коньяк. — І всміхнулася вже тільки до мене: — Помирати, так разом.

Офіціант, розставивши тарілочки і фужери, розтанув у повітрі, і ми лишилися за столом наодинці. Я ще почувався дуже скуто, вона ж, подивившись пильно на мене, поклала руку на стіл, догори долонькою:

— То, може, познайомимось? Мене звуть Надя. А вас?

— Віталій. — Я ледь не бовкнув "Віталій Андрійович", а руку так і не наважився потиснути, хоч мені дуже хотілося те зробити. Поруч, за двома зіставленими столиками, гуляли офіцери, і вони все частіше поглядали в наш бік.

Матеріалізувався офіціант, розставив закуски, налив у пузаті келишки золотистий коньяк. Коньяк був пахучий і дуже міцний, мені одразу ж ударило в голову, і я потроху став забувати, який на мені костюм і які черевики. Обличчя Надине наче наблизилось, очі її звабно сяяли, я вже не боявся торкатися її руки, кожен дотик робив цю жінку все ближчою й ближчою.

Заграла музика. Поміж столиками загойдалися пари, за сусідніми столиками зчинився рух. Там, відставивши різко стілець, звівся майор і, перебільшено твердо ступаючи, підійшов до нашого столика.

— Разрешите пригласить вашу даму? — Від нього так і тхнуло самцем.

— Будь ласка, — видушив я із себе.

Обличчя його було дуже вродливе, він, мабуть, не звик, щоб йому відмовляли, бо одразу ж подав Наді руку. Зводячись, Надя ласкаво всміхнулась до мене: "Ось бачите, яка я, і тут не дадуть спокою!" — говорив той усміх. Проте танцювала з явним задоволенням, і чим довше вона танцювала, тим похмурніше ставало мені на душі. Врешті я налив повен келих коньяку і випив не закушуючи. Вогняна рідина розлилася по жилах, вдарила в голову, де й так гули уже джмелики, ледь помітно

загойдалися люстри. А музики грали й грали, вони наче найнялися терзати мою душу.

Та ось, слава Богу, закінчили. Майор підвів Надю (він міцно тримав її за лікоть, здавалося, навіть притискав її до себе), вклонився, повернувсь до своєї кумпанії. Надя, розчервоніла, збуджена, весело сяючи очима, сіла, граціозно поправивши сукню.

— Ви тут не скучали без мене?

— Чому б мав скучати? — буркнув похмуро.

— А я, признаюся, жалкувала, що танцювала не з вами. Але ви самі в тому винні. В наступний танець підемо удвох.

— Пробачте, я не танцюю. — Я ще сердивсь на неї: "Бачив, як ти жалкувала!"

— Ви не танцюєте? — щиро здивувалась вона. І засміялася: — Боже, який ви милий!

А в цей час за сусіднім столом наростав п'яний шум. Офіцери розмовляли все голосніше, і я вже виразно чув, як вони билися об заклад із майором: поведе він Надю до наступного танцю чи не поведе.

— Три пляшки коньяку!!!

— Чотири!!!

Надя теж, мабуть, почула, бо гостро зиркнула на сп'янілу громаду, а лоб її перекреслила сердита зморщечка.

Залунала чергова мелодія. За сусіднім столом чекально замовкли, знайомий уже майор став важко зводитись, а в мене чомусь отерпли губи. Надя сиділа вся напружена, вид її не обіцяв нічого хорошого.

— Р-разрешите пригласить вашу даму? Він уже помітно похитувався.

Я не встиг розтулити рота, як Надя сухо відрізала:

— Дякую, але я не піду.

— Но почему же? — здивувався щиро майор.

— Ви що, не здогадуєтесь? — зиркнула Надя на нього.

— Не догадываюсь.

— Дама не йде танцювати лише тоді, коли вона хоче в туалет!

В житті не бачив такого розгубленого обличчя, майор стояв наче облитий помиями, він, мабуть, не знав, що робити далі, а за сусіднім столом вибухнув утішений регіт: там таки почули, що відповіла йому Надя.

Згодом мимо нас проплив офіціант, несучи на високо піднятій таці чотири пляшки коньяку. А ще трохи згодом там став назрівати скандал. Майор поривався до нас, горлаючи про заплямовану честь мундира, решта його стримувала, вмовляючи, потім всі як по команді звелися й пішли, тягнучи під руки сп'янілого на смерть майора, а в мене відлягло від серця. Я смертельно боявся скандалу, це було б для мене, викладача інституту, катастрофою. Надя ж налила собі коньяку, піднесла фужер до губів і, кивнувши сама до себе, примовила:

— Пей, подлая!

Очі її нестримно сміялись.

— А все ж мені жалко майора, — сказав я трохи згодом. Після того як Надя його одшила, він мені став майже симпатичним.

Обличчя Надине враз стало сердите:

— Терпіти не можу нахаб! А особливо брюнетів.

— Чому саме брюнетів? — Я, слава Богу, був шатеном.

— Бо колишній мій чоловік теж був брюнетом. І найбільшим у світі котярою. Ви можете собі уявити: він вмудрився зрадити мене під час нашого весілля!

Я такого уявити не міг. Тим більше що жодного разу навіть по-думки не зрадив власну дружину. Не тільки тому, що я її так уже шалено кохав, а тому, що завжди пам'ятав, де і ким працюю.

— А він мене зрадив. Знаєте звичай: наречена має протанцювати по колу з кожним бажаючим. 1 поки я, щаслива дурепа, танцювала, він заманив мою найближчу подругу до ванни і там її трахнув.

Оте "трахнув" виломилося з її вуст так природно й невимушено, наче й не було в ньому нічого вульгарного.

— Потім я втратила лік його зрадам. Сердита хмаринка знову пропливла по її лицю.

— А ви йому... зраджували? — чомусь мені дуже трудно було вимовити останнє слово.

— А я що, схожа на безборонну овечку? — запитала з викликом Надя. — Я постаралась прикрасити його лоба такими рогами, що йому й в'язи набік звернуло!

Признатися, в душі я чекав іншої відповіді. На мить мені стало так прикро, наче Надя зраджувала не чоловіка, а мене.

— Бідний чоловік!

— Бідний! — фиркнула Надя. — Отакі ви усі, лізете під кожну спідницю, а щоб жінці, то зась. Та що ми про це! Він не вартий того, щоб його тут згадували. Так ви й справді не вмієте танцювати?

— їй-богу, Надю, не вмію. — Ще жодне ім'я не приносило мені такої втіхи.

— Тоді давайте вип'ємо. Я сьогодні хочу напитись. Вона плеснула мені й собі, торкнулася келихом келиха.

— Вип'ємо за те, щоб ви навчилися танцювати!..

Ми таки допили весь коньяк, хоч нам, може, й не слід було того робити. Залишали зал чи не останні, я королівським жестом кинув десятку в підставлену чоловіком долоню і дав одягнути на себе пальто, як справжній гультяй, який не вилазить із ресторанів. Ми вийшли надвір, у морозняну ніч, притулившись одне до одного... і ніч належала нам... і все місто належало нам... і навіть запізнілий трамвайчик, який нас підібрав, теж належав нам. З головою за-кушкавшись у величезну хустку, кондукторша дрімала над своєю чорною сумкою, крім неї і нас, у трамваї нікого не було, водій чи то поспішав додому, чи взагалі полюбляв швидку їзду, тільки гнав так, що аж іскри снопами летіли, нам було дуже весело й смішно, сміючись, ми зіскочили в сніг і помахали рукою вслід трамваєві, що прудко біг угору, і пішли порожньою вулицею, і те, що Надя жила майже поруч зі мною, здавалося мені незбагненним

чудом, як і те, що я прожив тут добрий десяток років і жодного разу не зустрівся з нею.

Підійшли до будинку (вже не світилося жодне вікно), і Надя просто сказала:

— Ходімо до мене.

І повела мене, як малого, за руку.

Йшов за нею, весь у чеканні того, що мало статись... "Побачила б мене зараз дружина..." Спіткнувся і ледве од ляку не впав. "Куди йду?.. Що роблю?.. Опам'ятайся!.." Чомусь зблиснули в темряві строгі очі завкафедрою, якого ми панічно боялися... "Боже, що б він оце зараз подумав про мене!.." Зблиснули та одразу ж і згасли: я вже не належав собі, а оцій жінці, яка стала мені такою близькою, що я, кого оце не зустрів би, не зміг би розтулити руки й випустити гарячу долоньку.

Третій поверх, таємниче зачаєні двері. Коридор, де ми полишили пальта, наповнена чекальною темрявою кімната з великим, на всю стіну, вікном. Клацнув вимикач, і світло залило всю кімнату, відбилося червоно од підлоги, од стін, од гардин, від усіх предметів, що стояли, висіли, лежали довкола. Кімната враз ожила, заворушилася, заграла вогнями, мене так і обдало всього жаром. Надя одразу ж вимкнула люстру, лишивши тільки настінний світильник, від чого все, що було в кімнаті, наче збіглося, обступило з усіх боків у нетерпеливім чеканні, і нам не лишилося нічого іншого, як кинутись одне одному в обійми.

Те, що потім стала виробляти зі мною в постелі Надя, не йшло в жодне порівняння з тим, що було в мене з дружиною. Дружина моя належить до того типу жінок, які дивляться на секс як на необов'язкову приправу до повсякденної страви. її можна подати, а можна й не подавати, можна взагалі забути про неї — нічого од того не зміниться.

Колись я вичитав, як мати-англійка повчала свою доньку перед шлюбною ніччю:

— Це жахливо! Але ти заплющ міцніше очі і думай про Англію. Дружина моя теж, мабуть, в такі хвилини думала про Англію. І

дивилася куди завгодно, тільки не на мене. Бо в найвідповідальнішу мить могла скинути мене з себе й сказати:

— Зачекай, он щось повзе по стелі!

А потім, коли з'ясовувалось, що то їй просто привиділось, здивовано запитувала:

— Ти чого одвернувся?

— Нічого! — буркав я в байдуже біліючу стіну.

— Ну, то давай спати. — Й одразу ж засинала з відчуттям виконаного обов'язку.

Як вона змогла завагітніти — не пояснити, мабуть, і найдосвід-ченішим гінекологам.

Для Наді ж секс був не закускою, а тією основною стравою, заради якої й варто жити на світі. За кілька хвилин вона так мене обробила, що од мене, здавалось, не лишилось нічого, окрім оболочки тілесної. Лежав оглушений, солодко спустошений. Чомусь згадав бачену колись статуетку індійської богині кохання. Аж тепер зрозумів, чому вона була шестирукою. Для того, що виробляла Надя зі мною, двох рук було явно замало.

Вона ж скинула ковдру, потягнулася голим тілом богині:

— Ох, як хороше! Цілувала й питала:

— Ти мене будеш любити? Й не давала мені відповісти:

— Будеш, ніде ти не дінешся. Адже я не просто жінка, я — відьма.

А я все ще лежав, не в спромозі поворухнутись. Відчуття, що вперше по-справжньому пізнав жінку, все більше оволодівало мною.

В ту ніч я так і не пішов додому. Коли Надя, врешті награвшись, задрімала, я став обережно вислизати з-під ковдри. Та не встиг узяти сорочку, як вона розплющила очі й спитала:

— Ти куди?.. Не здумай сю ніч мене покидати. — І розсміялася так, наче щойно й не дрімала: — Повинна ж я до кінця розквитатися з тобою за оті три карбованці!..

І до самого ранку ще кілька разів віддавала мені отой борг...

І ту ніч, і другу, і третю, і четверту, і п 'яту я проводив у Наді. Поспішав по роботі до трамвайної зупинки і ще здалеку бачив червону шапочку, що чекала на мене. Брались за руки і отак до трамвая й заходили, притулені одне до одного, відгороджені невидимим муром від людей, які товпились, штовхалися, продиралися й лаялись, — нам було світло й хороше, нас зовсім не обходив похмурий цей люд, що злісно клубочився довкола, — ми бачили тільки одне одного, дихали одне одним.

На шостий вечір, коли ми зійшли на зупинці, Надя спитала:

— То куди ми сьогодні підемо?

— Як куди? — здивувавсь щиро я. — Звісно ж, до тебе.

— А тобі не набридло моє ліжко? Я відповів, що не набридло.

— А мені вже набридло. Я хочу переспати сю ніч на твоєму ліжкові.

У мене, мабуть, був такий ошелешений вид, що вона розсміялась:

— Мушу ж я полежати на місці твоєї дружини! Чи ти, може, не хочеш?

Ну що я мав їй відповісти? Що я дуже боюся своєї дружини? Що при одній лише згадці про неї у мене п'яти холонуть? Чи міг я це їй сказати?

— То йдемо? Чи мені самій вертатись до себе? Самій? Без мене? Цього я не міг допустити!

Та й дружина ж повернеться не раніше ніж за два тижні. То що мені може загрожувати?

— їдемо, — нарешті зважився я. — Тільки знаєш... мені незручно про це казати...

— Що саме?

— Розумієш, навпроти нас живе сусідка, яка товаришує з моєю дружиною. Не доведи Господи, побачить...

— Не побачить, — заспокоїла Надя. — Я йтиму не разом із тобою, а слідом. Не замикай тільки двері.

Мені одразу ж відлягло на душі. Пильнуючи, щоб ні з ким не зіткнутись, піднявся на свій поверх. Поспіхом дістав ключ, встромив у замок. І тільки встромив, як здалося, що в квартирі хтось є. Стоїть по той бік дверей, прислухається... Дружина!.. Повернулась не попередивши. А

внизу вже піднімалася Надя... Хотів висмикнути ключ, метнутися вгору, але тут навпроти клацнув замок і стали відчинятися двері.

Сусідка!.. Не усвідомлюючи, що вже роблю, вихором влетів до своєї квартири.

Стояв посеред коридору, і серце гупало так, що, здається, ви-лама ребра. Стояв і кляв себе за те, що послухався Надю.

Знову відчинилися двері (я так і підскочив), зайшла тихенько Надя.

— А ти чого не світиш? — спитала здивовано.

— Ти її зустріла? — спитав чомусь пошепки.

— Кого?

— Та сусідку ж!

— Так то була сусідка?

— Та вона ж!.. Де ви зустрілись?

— На ґанку.

— Вона тебе нічого не питала?

— А що вона мала питати? Просто я привіталась до неї...

— Привіталась? Господи, навіщо?

— А хай тепер сушить голову, де мене бачила, — розсміялася Надя.

Вона ще й сміється!..

— Ну і довго ми так стоятимемо?

Я трохи приходжу до тями. Беру Надине пальто, роздягаюся й сам.

— Це наліво у вас кухня? А кімната сюди? — Не чекаючи, поки я відчиню двері, Надя сама заходить до кімнати. — Де у вас вимикач?

Надя вмикає світло, а я кидаюся до вікон, щоб затулити їх шторами.

— Ти так боїшся? — запитує Надя.

— А навіщо, щоб нас хтось бачив? — Хоч із будинку навпроти підгледіти можна хіба що в бінокль: триста метрів, не менше. Та береженого Бог береже.

Надя ж тим часом роздивляється по кімнаті. Все їй тут цікаво, до всього треба доторкнутись.

— Твоя дружина не позбавлена смаку, — врешті каже вона. — От тільки шпалери... Ти не відчуваєш, як од них віє холодом?.. Бр-р. — Надя аж здригнулась, а я вперше подумав, що шпалери в нас і справді не той... — І в спальні такі ж? — Вона уже простувала до спальні. — Я так і думала! — сказала вже звідти. — У твоєї дружини не інакше — риб'яча кров.

Я ступаю слідом і з порога натикаюсь на погляд моєї дружини, її великий портрет висить навпроти над ліжком. Мені враз стає не по собі, хочеться одступити назад, забігти світ за очі. Надя теж помітила портрет, бо застигла на місці.

Жінки дивляться одна на одну — пильно, незблимно, як можуть дивитися тільки суперниці. Підмічається кожна деталь, кожна риска. Тут уже не приховаєш нічого ні кремом, ні пудрою. Все висвітлюється, наче рентгеном, і одразу ж ставиться нещадний діагноз.

— А вона у тебе ще й на людину схожа, — зверхньо каже Надя. — Як вона в постелі?

Я спаленів так, як не паленів ще, мабуть, ніколи. Боявся вже й глянути на портрет, щоб не зустрітися поглядом з очима дружини. Мені раптом здалося, що вона ожила: все бачить і чує.

Надя ж, не зводячи з портрета очей, повільно почина роздягатися. Скинула червону блузку, опустила під ноги червону спідницю. Гнучко вигинаючись тілом, звільнилася від червоної сорочки, червоних трусів, червоного ліфчика. Все це — додолу, під ноги, навіть не дивлячись, куди воно падає. Стала посеред червоної піни, якась аж вища на зріст, якась аж стрункіша, і тіло її так і засяяло, підсвічене червоними відблисками.

— Де твоя дружина любить лежати?.. Отут?.. Підняла подушку, побачила нічну сорочку:

— її?.. Ну, звісно ж, її!.. Хто б іще додумався лягати до чоловіка в сорочці! А може, й мені спробувати?

Розгорнула, роздивляючись, потім узяла й наділа на себе. Завелика, сорочка опустилася їй аж на п'яти. Плутаючись у тій сорочці, схожа на дівчинку-підлітка, забралась на ліжко, підповзла до портрета:

— Одвернись. Краще тобі не бачити, що ми тут вироблятимем. Й розвернула портрет — лицем до стіни.

— А ти чого стоїш? Роздягайся і ходи до мене.

— Хоч сорочку скинь! — простогнав я до неї.

— От цього я якраз і не збираюсь робити! — розсміялась вона. — Повинна ж я хоч сю ніч відчувати себе твоєю дружиною!.. До того ж я хочу, щоб ти мене щоразу згадував, коли твоя надіватиме цю сорочку.

Ми заснули далеко за північ. У Надю наче вселилися всі на світі чорти й чортенята, і вона змусила мене повторити відомий подвиг Геракла, з тією хіба що різницею, що Геракл мав справу з невинними дівчатами, в яких ще не прокинулась жінка, я ж із однією, зате із справжньою бестією, яка пройшла Крим і Рим і всі мідні труби. Так що невідомо, кому із нас було важче: мені чи Гераклові. Тим більше що над головою Геракла не висів портрет його жінки. Хай навіть обернений лицем до стіни. Мені весь час здавалося, що дружина моя пропікає очима картонку, на яку було наклеєне фото. Хотілося зняти, заховати подалі, але хіба ж вирвешся з палких цих обіймів: не встигнеш прийти трохи до тями, як знову жагуча команда: "Ти що, ліг до мене дрімати?"

Давай, новітній Геракле, давай, не вилежуйся!

М и заснули так міцно, що коли в коридорі залунав електричний дзвінок, то він ніяк не міг прорватися в нашу свідомість. Коли ж я нарешті прокинувся, то спершу подумав, що лежу в Наді, і поторгав її за голе плече: "Надю, хтось дзвонить!" — а вже потім, як Надя схопилась і, як була, у сорочці, пішла до дверей, я нарешті усвідомив, що дзвінок лунає у моїй квартирі. "Жінка!" — вибухнуло в мені. Як я в ту мить не помер, і досі не відаю... "Жінка!.." Злетів з постелі, голий-голісінький метнувся за Надею: перехопити, затримати, не дати їм зустрітись. А дзвінок калатав як скажений... Наздогнав Надю уже в коридорі, вхопив за сорочку, зашипів їй на вухо: "Ховайся під ліжко!.." Й одразу ж згадав про її одяг, що валявся на підлозі... "А це що?" — спитає дружина. Метнувся назад, зафутболив під ліжко червону блузку й труси, спідницю і ліфчик... Надя вже верталась назад... "Підліжко!.. Швидше під ліжко!.^Побіг в коридор... "Хто там?" — щоб виграти час. По той бік мовчало. "Хто там?" — "Пошта. Вам телеграма". Я весь так і обм'як.

Ватяними ногами підступив до дверей, ватяними руками повернув ключ у замкові. Одчинив двері й побачив знайому листоношу.

Очі у неї одразу ж стали як блюдця, а рот розтулився, як у рибини, яку висмикнули з води на берег. Ткнула телеграму й одразу ж побігла донизу, не чекаючи, поки я розпишуся.

Вже зачиняючи двері, я зрозумів, чому в листоноші був такий ошелешений вид: адже я стояв перед нею в чому мати родила. Але навіть це не йшло в жодне порівняння з тим, що на її місці могла б стояти дружина.

Повернувшись до спальні, став читати телеграму. Й досі трусилися руки, стрибали літери.

Писав брат. Повідомляв, що буде проїздом, просив вийти на вокзал.

— Ти чого так ізблід? — поцікавилась Надя.

— Ти б не зблідла! — відповів їй сердито: вона й не думала залазить під ліжко. Лежала, розкинувши руки, в сорочці моєї дружини.

— Йди до мене.

— Ну, знаєш!..

Ледь стримуючись од злості, почав одягатись. Давав собі клятву більше нікого не пускати в квартиру. Пережити таке, як я пережив оце зараз, можна було тільки раз в житті.

Вже на роботі подумав: "Годі!.. Треба кінчати!.. От сьогодні візьму й не вийду до Наді. Хай потроху звикає до того, що нам ирсшті-решт

доведеться розстатись. Незабаром повернеться дружина, і тоді вже й мови не може бути про те, щоб десь ночувати, окрім власного дому".

Та минав день, надходив вечір, і моя рішучість танула. Я не міг уже бути без цієї жінки, не міг пропустити хоч ніч, тим більше що ночей цих лишилося зовсім уже обмаль. Єдине, на що в мене вистачало сили волі, це не приводити її більше до себе додому.

Отак і пролетіли три тижні: в чаду, в гарячім тумані. Я кілька разів збирався завести мову про те, що якось треба кінчати, але щоразу, як бачив її червону шапочку, розумів, що сьогодні не зможу, що це було б понад мої сили: отак узяти й розстатись. Хай уже завтра. Завтра зберуся з духом. Я майже біг їй назустріч, хапав її гарячу долоньку, щоб не випускати, поки ми зайдемо до неї в кімнату, і часто в моїй голові зблискували такі крамольні думки, що я став боятися самого себе. Що добре було б, аби моя дружина десь зникла... Аби я був вільний... Я обзивав себе подумки мерзотником... негідником... і нічого не міг із собою подіяти.

Аж якось Надя сама заговорила про це.

Ми лежали в ліжкові, притулившись одне до одного, а над нами ще ритмічно погойдувався гарячим шепотом пронизаний морок. У ньому ще лунали Надині схлипування, стогін. Морок поволі І гортався, опадав на холодну підлогу, червоне світло від нічника омивало розпашілі наші тіла. Ми лежали не рухаючись, без думок, без бажань, спустошені солодкою втомою, коли Надя зненацька шелася на лікоть, схилилася наді мною. її довге волосся впало мені на обличчя, а невеликі й тугі, як у незайманої дівчини, груди сяйнули мені прямо у очі.

— Коли твоя приїжджає?

— В неділю, — відповів неохоче. Мені чомусь було неприємно, коли вона згадувала мою дружину.

— І ти її підеш зустрічати?

— Піду. Вона ж із дочкою.

— Підеш чи побіжиш?

— Піду… Яке це має значення. —Ая?

— Що ти?

— Що я маю робити? Може, ти й мене візьмеш із собою? Мене так і підкинуло:

— Ти що, здуріла? Ти розумієш, що ти говориш?

— Так не візьмеш?.. Я так і знала.

Вона звелася, стала вдягатись.

— Ти куди? — спитав ошелешено.

— Піду до подруги. — Вона саме надягала сорочку.

— До якої подруги?

— До подруги. Сьогодні вона іменинниця. —Ая?

— А ти йди додому. Тобі ж треба готуватись до зустрічі з нею.

— Ну, Надю, годі жартувати! — Я ще не вірив, що це — серйозно.

— А я не жартую. — Надя вже надягала блузку. — Треба ж мені відвідать подругу.

— А мені що накажеш робити?! — вже вигукнув я.

—Ати теж збирайся. Не можу ж я тебе лишити в квартирі. — Сказано було таким тоном, наче від мене можна було чекати всього.

Ображений, я теж звівся з ліжка. Одягнувся, взувся, надяг пальто, шапку:

— До побачення.

— До побачення. — Надя навіть не глянула на мене.

Обернувшись до дзеркала, підводила червоною помадою губи.

Я щосили грюкнув дверима (грюкнув подумки), швидко спустився донизу. Сніг сердито рипів під ногами, крижаний східняк обпікав обличчя. Було темно, непривітно, безлюдно.

У ту ніч я майже не спав. Пробував утішитись думкою, що я ж сам цього хотів, що маю тільки радіти цьому, а радості чомусь не було. Зарившись обличчям у темну подушку, я у відчаї думав: "Господи, хоча б швидше приїжджала дружина!" Такий був одиноко-нещасний. У квартирі було як ніколи тоскно та холодно.

А наступного дня, по роботі, пересилив себе і обійшов трамвайну зупинку біля поштамту. їхав потім у переповненому трамваї, і весь час здавалося, що Надя стоїть поруч.

І знову ніч: одинока, темна, безрадісна.

Як мені її бракувало!

Другого дня не витримав: ледь дочекався кінця лекції, побіг до поштамту. І ще здалеку побачив Надю.

— Привіт! — видихнув я.

— Привіт!

Привіталася так, наче між нами нічого й не сталось. Взяла під руку, міцно притислась. Не поцікавилася навіть, чому я вчора не прийшов. Дивилася щасливо на мене, а губи її були розтулені, як для поцілунку.

— Поїхали?

— До тебе?

— До мене.

І в ту ніч як ніколи була ласкава зі мною. Потім, коли ми лежал и знесилені, вона спитала:

— Хочеш, я тобі щось скажу?

— Кажи, — розклеїв я губи.

Поринав у легку ту дрімоту, коли все починає пливти-шшвти, ледь погойдуючись, а повіки стають все важчими й важчими.

Надя припала до мене, дмухнула в скроню, перебрала волосся, обкрутила довкола пальця.

— А ти не будеш сердитись?

— Чого б це я мав сердитись? — Слова народжувались мляві, язик ледь повертався. Сон уже по-справжньому брався за мене.

Вона ж притислася ще міцніше, прошепотіла на вухо:

— Я стану матір'ю. Матір'ю?..

Це слово ковзнуло по сонній свідомості, не лишивши жодного сліду. Знову став поринати в дрімоту, але Надя вже нетерпляче мене торсонула:

— Та ти мене слухаєш?

— Ну, — розтулив важкі повіки. Потягнувся, став позіхати.

— У нас буде дитина!

Сон з голови наче вимело. Я так і застиг із розтуленим ротом.

— Яка ще дитина?

Вже сидів, відкинувши ковдру, хоч не пам'ятаю, коли мене підхопило.

— Отакенька, — показала Надя. — Гарненька-гарненька. І дуже схожа на тебе.

— Хто це тобі сказав?!

— Не кричи, бо злякаєш, — застерегла Надя таким тоном, наче те немовля вже лежало поруч із нами. Провела пестливо по жи-іюту, сказала замріяно: — Ми будемо щодня приходити до тебе... Зустрічатимем татка...

Перед моїм зором враз постала жахлива картина: інститут, широкі сходини, заповнені викладачами й студентами, і Надя назустріч, з немовлям на руках... Як дві краплі води схожим на мене...

— Коли ти встигла?

— Встигла, миленький, встигла. Хіба з тобою не встигнеш! Ось дай сюди руку, поклади на живіт.

Я відсмикнув руку так, наче вона пропонувала притулити її до розжареної сковороди. При думці, що там ворушиться зараз щось схоже на пуголовка, при одній лише думці про це мене всього так і пересмикнуло. Бажання будь-що позбавитись цієї істоти з такою силою оволоділо мною, що я знову не витримав і закричав:

— Роби аборт!.. Чуєш, аборт!..

—Аборт? — похитала головою Надя. — Ні, милий, оцього я якраз і не збираюсь робити. Я весь час хотіла мати дитину. Не забувай, що мені скоро вже тридцять років... Та чого ти так переживаєш? Ти ж все одно не любиш свою половину...

— Звідки ти знаєш?

— Інакше ти б не ліг до мене в постіль. В перший же вечір. Забув?.. Тихо-мирно розведетесь, і перейдеш жити до мене.

Так ось що в її голові!

Притьмом зсунувся з ліжка, став натягати штани. Руки трусились, нога ніяк не пролазила в холошу. Надя з видимою цікавістю спостерігала за моїми потугами, потім сказала:

— І довго ти будеш терзати сорочку?

Жбурнув сорочку, ухопив штани. Коли вже одягнувся, вона запитала:

— Ти мене хоч поцілуєш на знак вдячності? Чорт!.. Чорт!..

Біг порожньою вулицею, давав собі клятву більше не стрічатися з нею. У душі не вірив, що вона завагітніла. Не хотів вірити!.. Надя мовчала цілісінький тиждень.

За цей тиждень повернулася дружина з дочкою, а я збувся золотого годинника.

Годинник цей був подарований мені на тридцятиліття. Моєю ж дружиною. Зняла майже всі гроші з ощадної книжки (збирала на цигейкову шубу — кількарічну мрію свою), купила годинник, віднесла до гравера. Той вирізьбив напис: "Тридцять років найдорожчому". Я цей годинник дуже беріг, навіть коли заводив, то ледь торкався коліщатка, щоб не пошкодити, і от мусив розстатися: іншого виходу не було. До приїзду дружини мав покласти на місце оті сто карбованців, що на костюм, та ще заборгував понад сотню: щодня тратив десятку, як не більше. Надя дуже любила мускатне шампанське (пляшка сім п'ятдесят), плюс півкілограма найдорожчих шоколадних цукерок ("Грильяж у шоколаді", "Ану відбери!"), хоч ми їх і не поїдали усі, але купувати двісті чи триста грамів було якось незручно. Отак і незчувся, як втратив більше соі ні карбованців, позичених до зарплати, і треба було їх терміново піддавати, тож як не шкода було, а довелося позбутись годинника. І брехати дружині, що вкрали в трамваї: зрізали з руки, не помітив і коли.

Дружина була дуже засмучена, в неї аж сльози набігли на очі, що траплялось з нею вкрай рідко, а мене дуже мучила совість. І єдине, що хоч трохи мене виправдовувало у власних очах, це те, що з Надією було

раз і назавжди покінчено. Я з усіх сил намагався чабути про неї, як це не було трудно, особливо в перший вечір, коли повернулась дружина і, збираючись лягти у постіль, дістана з-під подушки й надягла нічну сорочку. Я ледве не крикнув: "Скинь!" — і відчував ту прокляту сорочку всю ніч, бо мені весь час марилось, що поруч не дружина лежить, а Надія. А вранці висмикнув її крадькома з-під подушки, убгав похапцем у портфель і і І же на вулиці вкинув до бака із сміттям.

Я ходив на роботу, намагаючись не сідати в трамвай, щоб не іустріти Надію, я щоразу минав, обходячи іншою вулицею, зупинку біля поштамту, я надіявся, що Надія врешті-решт забуде мене, гак, як я намагався забути її, хоч це мені не так легко давалося, бо не раз ловив себе на бажанні кинути все і бігти до неї, але в мене щоразу вистачало здорового глузду стримать себе, сказати: "Не смій! Тобі що, жити набридло?" Я боявся й подумати про те, що б заварилося, коли б про це дізналась дружина. Тож я ходив на роботу й з роботи, оминаючи поштамт, щоразу здригаючись, коли и натовпі зблискувала червона шапочка, чи пальтечко, чи сумка, п мене і в грудях терпло од страху, а коли шапочка — пальтечко — сумка байдуже минала мене, відчував себе так, як відчуває, мабуть, себе солдат, який, наступивши на міну, лишається живий та не-ушкоджений.

Аж ось одного разу на кафедрі пролунав телефонний дзвінок.

— Вікторе Андрійовичу, вас!

Мене?.. Хто б це міг дзвонити?.. Одразу ж подумав про дружину, чи не скоїлося чого вдома.

— Слухаю.

По той бік мовчало.

— Я слухаю!

В рурці тріснуло, гаряче дихнуло у вухо:

— Здрастуй!.. Упізнаєш? У мене і в очах потемніло.

— Ти мене чуєш?

— Чую, — видушив з горла.

— Нам треба зустрітись. Сьогодні.

Зустрітись? Але ж мені не можна стрічатися з нею! Я й так відчував себе як після важкої хвороби. Тільки став видужувати, й знову?..

— Пробачте, я не маю часу. — Звертався до неї на "ви", бо здавалось, що вся кафедра нашорошила вуха.

— Тоді я прийду зараз до тебе!

— Ні, ні! — рурка ледь не випала з рук. — Я прийду!.. Зараз іду.

— Чекаю коло поштамту.

Знову тріснуло, глузливо запіпікало.

Йшов до поштамту, і мене розбирала злість. Це ж треба набратись нахабства — дзвонити на кафедру! І ще: звідки вона взнала наш телефон?

Вона стояла, як завжди, вся у червоному. І я вперше подумав: невже їй не приїдається один і той же колір?

— Прийшов? — усміхнулась недобре.

— Прийшов. Але на хвилинку. У мене за півгодини починається лекція. — Лекції сьогодні в мене вже не було. — Що ти хотіла сказати?

— Раніше ти так не поспішав.

— Та кажу ж, лекція!

— Гаразд. Давай пройдемось до того он скверу, бо тут і поговорити не дадуть.

— Давай, але ненадовго.

— Не бійсь, не затримаю.

У сквері вона зупинилась, зісмикнула нервово з руки рукавичку.

— Здогадуєшся, чого я тебе покликала? Я сказав, що не здогадуюсь.

— То що ти, надумався?

— Що я маю надумуватись?

— Дурника вдаєш? — Очі її були злі і нещадні. — Напакостив — і в кущі?

— Не кричи! — Мені здавалося, що всі люди, які проходили мимо, поглядають у наш бік.

— А я не кричу... Ти ще не знаєш, як я вмію кричати... Поки що я розмовляю з тобою по-доброму. Моїй дитині потрібен тато, і ти на мені маєш одружитися.

— Так я ж одружений!

— Розведешся.

— В мене ж дружина!

— Нічого тій жабі не станеться. їй так потрібен чоловік, як рибі парасолька. Проживе і без тебе. А моїй дитині потрібен тато. — Так і іаче та дитина вже народилась.

— Ну гаразд, я подумаю. Тільки не кричи. — Бо мені все здавалось, що вона кричить.

— Думай, тільки недовго... Зажди. — Бо я хотів уже йти. — Сталіна Ульянівна тобі відома?

Мене наче окропом ошпарило.

— Звідки ти її знаєш?

— Знаю, — усміхнулась недобре. — Це моя рідна тітка. Я їй поки що нічого не казала. Так що думай... Думай, поки не пізно!

Повернулась, пішла.

А я все ще стояв, приголомшений.

Сталіна Ульянівна!

Більшого жаху трудно й придумати.

На кафедрі її колись прозивали Орлеанською Дівою. Згодом, коли на політичному обрії з'явилася Маргарет Тетчер, охрестили Залізною Леді. Вона й справді була наче викута з найміцнішого сплаву. Навіть одяг на ній гримів, як залізний. Говорили, що вона гак і лишилася незайманою.

Бо ніхто не зважувався на ній одружитись: зробити її дамою можна було хіба що свердлом. Побідитовим...

Сталіна. Ульянівна.

Вона прибрала ці дикі ім'я та по батькові в тридцять сьомому, коли її батьків розстріляли. Зреклася їх одразу ж і на честь великого вождя та учителя поміняла нормальне ім'я на Сталіну, а по батькові стала Ульянівною. Об'єднала у своїй основі Сталіна з Леніним. І ніхто в ті роки криваві не міг позмагатися з нею у викритті ворогів народу, їх тавруванні. Навіть рідного брата спровадила вслід за батьками, звинувативши його в симпатії до троцькістів-бухарінців.

Під час війни Сталіна Ульянівна працювала у Смерші. Подейкують, що її остерігалися навіть смершівці. Не кажучи вже про тих нещасних шпигунів-диверсантів, яких вона з насолодою спроваджувала на той світ.

У нас на кафедрі Сталіну Ульянівну боялись гірш, ніж чуми. Вона вміла так роздмухати щонайменшу дрібницю, надати їй такого політичного забарвлення, так її повернути, що вона, та дрібниця, ставала найтяжчим злочином проти держави, комуністичної партії. Винуватець заслуговував якщо не розстрілу, то найсуворішого покарання. Особливо нещадною вона була чомусь до чоловічої половини роду людського.

Пам'ятаю один випадок, який можна було б назвати кумедним, коли б у ньому не взяла найактивнішу участь Залізна Леді.

Було це ще за Хрущова. Наш інститут, як і всі вузи країни, трусила чергова пропасниця: вимагалося наблизити навчання студентів до життя, і всі лекції, навіть з астрономії, обов'язково пов'язувати з повсякденною дійсністю. Навіть математика, коли там не йшлося про підвищення надоїв молока від корів чи суцільний опорос свиней,

розцінювалась як ідейно хибна, відірвана від життя. Спускалися строгі циркуляри, засідали численні комісії, збиралися конференції по обміну досвідом — у викладачів голови йшли обертом.

Саме тоді працював на кафедрі фізики молодий доцент. Подавав великі надії, у двадцять п'ять років блискуче захистив кандидатську, в тридцять дописував докторську. Оригінал і дотепник, улюбленець студентської молоді. Коли від нього стали вимагати зв'язку з життям, він узяв і придумав задачки на кшталт ось такої:

"По столу зі швидкістю два сантиметри в секунду біжить самиця таргана. А позаду, її наздоганяючи, зі швидкістю три сантиметри на секунду поспішає сексуально заклопотаний тарган. Відстань між ними — вісімдесят сантиметрів. За який час самець наздожене самицю?"

Успіх тих задачок був колосальний. Переповідаючи їх одне одному, ми від душі сміялися... Сміялись до тих пір, доки про них не дізналася Сталіна Ульянівна.

Як!!! І ви смієтесь?! Та це ж злісна компрометація заходів партії й уряду! Підкоп під саму основу найпередовішої у світі радянської науки! Неприкрите знущання над найсвятішим: виховання нашої молоді в дусі свідомих будівникш комунізму!

І пішло. І поїхало.

Партгрупа. Партбюро. Партзбори. Партком. Партконференція.

Райком і міськком. Скрізь доповідач — Сталіна Ульянівна. Виключили з партії, потурили з роботи. Хрест на докторській, хрест на науковій кар'єрі. З трудом влаштувався до технікуму.

Отака вона, Сталіна Ульянівна!

Тож страшно й подумати, що буде зі мною, коли ця мегера дізнається про зв'язок з її племінницею. Про те, що Надія од мене вагітна. То буде кінець усьому. Кінець дисертації, кінець викладацькій діяльності, кінець моєму життю. Бо я не міг уявити себе поза інститутом.

А сім'я? А дружина?

Все обвалиться в прірву.

Я втратив сон, я схуд, став нервовим та роздратованим. Бо не знав, що робити.

Чекав із дня на день: ось одчиняться двері, і до кафедри ступить Надія. З немовлям на руках.

Хоча — тьху! — яке немовля! Досить буде того, що вона прийде на кафедру сама.

Або надумається піти до дружини. Спитала ж у сквері, під час останньої зустрічі:

— Може, мені самій поговорити з твоєю? Якщо ти не наважуєшся.

Щоразу, приходячи додому та одчиняючи двері квартири, терпнув од страху: ану ж почую голос Надії!

Кожен дзвінок у коридорі примушував здригатись: вона!

Біг попереду дружини: зупинити, затримать, не дати ступити до хати. Не знаю, що б і зробив, коли б вона й справді стояла на порозі. Штовхнув би у груди?.. Грюкнув перед носом дверима? Не знаю, не знаю...

А вона через день дзвонила на кафедру.

— Вікторе Андрійовичу, вас!

Ішов, мимохіть вбираючи голову в плечі. Брав рурку, хрипко видушував:

— Слухаю.

— Це я тебе слухаю! — лунав її голос. — Поговорив із своєю? Бекав і мекав, що дружини зараз немає... що вона знову поїхала

до хворої матері... що нехай ось повернеться... я сам собі був у такі хвилини бридкий і від того ще більше її ненавидів.

Бо мені вже здавалося... Та що там здавалось — був переконаний, що й ота зустріч на гірці, а потім у трамваї — не були випадковими. Що вона спеціально полювала за мною. Без тижня кандидат наук, доцент, а в майбутньому професор і доктор — де ще знайти такого чоловіка! Підстерегла, заманила в заздалегідь розставлені сильця, зв'язала. І тепер не відпустить нізащо.

Іноді така ненависть спалахувала до неї, що ладен був її задушити.

Бо й самому — хоч лягай під трамвай. Або під машину. Коли ішов вулицею, мимохіть тулився до парканів: весь час здавалося, що ноги самі несуть на дорогу, під колеса машин.

І не знаю, чим би все скінчилось. Коли б не полковник.

Полковник жив під нами на другому поверсі. У такій же мишоловці-квартирі, що їх одразу ж прозвали в народі "хрущовка-ми", або "розпашонками". Вузький, що й не розминутись, коридорчик, крихітна, де й двом тісно, кухонька, єдиний, з найбільшої кімнати, балкончик, на який ступиш однією ногою, а другу вже ніде й поставити. Наслідок боротьби з архітектурними надмірностями, доведеної до повного

абсурду. Втілення убогого соціалістичного раю, збудованого на сороковому році радянської влади. Але нам, новоселам, і ці нірки здавались надмірною розкішшю, бо я, наприклад, до цього жив з дружиною та маленькою дочкою разом з батьками і молодшою сестрою в одній кімнаті: батьки спали на єдиному ліжкові, бо іншого не було де ставити, донька наша — на столі, сестра — на розкладачці, а ми вдвох — під столом на підлозі. Захочеться обійняти дружину — не спиш, ждеш до глупої ночі, коли всі вже напевно поснуть, та й тоді стережешся, щоб не тріснуло, не шелеснуло. А в туалет серед ночі прокинешся — не знаєш, куди поставити ногу. То зрозуміло, чому крихітна наша квартирка здалася нам раєм. На трьох — дві кімнати! На трьох дві кімнати. Хай навіть більша із них прохідна, — ми тішились нашою квартирою, ми не могли нею намилуватись, і єдине, що псувало нам настрій, це балкон. Не балкон, а якесь приліплене наспіх ластів'яче гніздо.

За проектом він мав бути покритий мармуровою плиткою, але плитку будівники пропили на корені, натомість наляпали цементну стяжку, де цементом і не пахло, тож оте покриття стало одразу кришитись і сипатись, розносячись по всій квартирі. Дружина мила-мила підлогу, а тоді їй урвався терпець: "Що хочеш роби, а приведи балкон до ладу!"

Я попобігав, поки знайшов та вмолив шабашників з ліхтарями — носами. Провів їх одразу ж на кухню, де стояла закуска і випивка, а коли вони допили півлітру, показав їм балкон. Вони потупали по балконі, наче збиралися його завалити, поматюкали злодюг-будівельників і пообіцяли, що "здєлають".

Другого ж дня появились з двома відрами гарячої смоли і шматком лінолеуму. Залили смолою балкон, поклали зверху лінолеум і, пообіцявши, що до Страшного суду триматиметься і що будемо їм весь вік дякувати, взяли десятку і зникли.

Лінолеум і справді тримався, поки стояла прохолода. А як надійшло літо та припекло по-справжньому сонце, смола й попливла. На голови наших сусідів, звичайно ж.

Пам'ятаю, як перелякана дружина заскочила до спальні (повернувшись з роботи, я саме ліг перепочити).

— Глянь, що з нашим балконом!

Я звівся, ступив на балкон і ледь не впав: лінолеум так і поплив під ногами. Схопившись за перила, глянув донизу: смола густо капотіла на білизну, що її розвішала сушити дружина полковника.

Якийсь час ми сиділи притихлі, як миші. Чекали, що от-от за-гамселять у двері. Потім кинулись збирати смолу. У таз, у відро, в каструлі — у що завгодно, аби пошвидше зібрати. А коли сяк-так зібрали та згорнули перемазаний смолою лінолеум та трохи одми-лись самі, дружина сказала:

— Спускайся до них пробачатись.

— Іди ти. Тобі якось зручніше.

— Не я ж привела тих бандитів!

— Ну, гаразд... Ну, піду...

Спускався на другий той поверх як на ешафот... Я панічно боявся скандалів та лайок, а що мене зараз лаятимуть, і дуже, не мав у тому жодного сумніву. Та й хто б це радів, коли б його білизну облили смолою!

До того ж я потерпав перед полковником. Не те що боявся, але я уже знав, що він працює в таємничій отій установі, яка простяга свої щупальця до кожного громадянина найвільнішої в світі країни ("Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек!"). І якщо справедливий вислів, що ми всі ходимо під Богом, то іще справедливіший, що ходимо ми під недремним оком Комітету безпеки ("И вы, мундиры голубые, и ты, послушный им народ"). Зустрічаючись з полковником, я мимохіть намагався прибрати якомога невиннішого виду, а в душі моїй завжди виникав бридкий холодок. Щоразу хотілося вигукнути щось вірнопіддане, щось на зразок: "Слава КЛРС!" чи "Хай живуть славні наші органи!" Відчував свою абсолютну беззахисність. Це було вже у мене в крові: перед кожним представником караючих органів, навіть перед рядовим міліціонером, опускати руки по швах.

А тут залили полковника КДБ смолою. Було од чого накласти в штани.

Спустившись на другий поверх, навшпиньках підійшов до важких, оббитих чорним дерматином дверей. Прислухався: лаються? Там стояла тиша, і в мене прокинулася надія, що сусіди ще не повернулися з роботи. Та все ж про всяк випадок торкнувся кнопки дзвінка.

Двері одчинилися одразу ж, наче по той бік вже чекали на мене. Чоловік, який мені одчинив, був не в мундирі — в піжамі, і я з переляку спершу не впізнав у ньому полковника. Подумав: якийсь, мабуть, родич.

— Хазяїн удома? Чоловік усміхнувся:

— А я що, не схожий на хазяїна?

— Ох, пробачте! — Мені було дуже незручно.

— Нічого, буває.

— Я на хвилинку. — Господи, як йому сказати про ту прокляту смолу?

— Заходьте. Не будемо ж стояти в коридорі?

Провів мене до кімнати, такої прибраної, що в мене й душа отерпла. ("Смола!.. Проклята смола!")

— Так я вас слухаю... сідайте, будь ласка.

Де вже тут сідати! Я зібрався з духом і випалив:

— Ви на балкон виходили?

Полковник охнув, ляснув себе по лобі долонею:

— От чорт, забув! Жінка ж просила ще зранку прибрати білизну. Може, що звалилося в двір? — Він уже йшов до балкона.

— Ні, не звалилось... — Я ступив за ним як прив'язаний.

А полковник уже застиг у дверях. Спина у нього стала дугою, потилиця наїжачилась:

— Што это?!

Досі він розмовляв чистою української мовою. А тепер вдався до російської.

Я заглянув через його плече. Те, що там висіло, можна було назвати чим завгодно, тільки не білизною. Вона важко звисала, щедро заляпана смолою. Смола була й на перилах, і внизу, під ногами, в блискучих чорних озерцях.

— Откуда все это? — спитав ошелешено полковник. Довелося пояснити "откуда".

На моє здивування, він не розсердився, не кинувся на мене з кулаками. Хоч мав на те повне право. В нього був такий розгублений вид, що мені його стало жалко.

— Что же мне моя Катенька скажет? Она же просила меня убрать все это с балкона...

Уявив його "Катеньку", даму таку солідну і строгу, що кожного разу, коли з нею стрічався, рука сама піднімалась до капелюха чи шапки.

— Что же мне делать?

Я не придумав нічого мудрішого, як пораяти прибрати балкон. Хай "Катенька" хоч цього не побачить. А білизну заховати подалі з очей.

— Давайте я вам допоможу. Несіть ганчірки й відро.

За півгодини і впорались. Я дуже квапився: не хотілося, щоб "Катенька" застала мене в квартирі. Зчистили з перил смолу, зібрали з підлоги, а білизну склали в балію, однесли на кухню, засунули глибше під стіл. Полковник мені ще й дякував, а коли я завів мову про відшкодування, махнув рукою:

— Яке там відшкодування! Вам же дісталось не менше. — Він уже заспокоївся і знову заговорив по-українському.

Після цього випадку ми не те що зблизились, а пройнялися якоюсь взаємною симпатією. Зустрічаючись, не проходили, як то бувало раніше, мимо, а віталися за руку, зупинялись на хвилину чи дві, щоб перекинутись словом про погоду, про останні міжнародні новини, і я не

раз думав: "Бач, і серед них люди бувають!" І в душі аж гордився, що в мене такий знайомий.

Тож коли мені зовсім стало непереливки — хоч у петлю головою! — я й подумав про свого сусіда. Думав про те, що органи, в яких він працює, — всесильні, і якщо вже там мені не допоможуть, то мене ніщо не врятує.

Я ще, може, якийсь час вагався б, коли б Надія в черговому своєму дзвінкові на кафедру не запитала:

— Коли твоя приходить додому?

— Для чого це вам? — У мене і в очах потемніло.

— Я хочу зустрітися з нею.

Ця остання погроза й надала мені сміливості відкритися в усьому полковникові...

— Ситуаційка!

Він почухав кінчика носа і якось аж весело глянув на мене.

— І що ж ви думаєте робити?

Відповів, що не знаю і сам. Що безвихідність така — хоч стріляйся!

— Оцього якраз і не треба робити... Це тільки на фронті стріля-лись, щоб не здатися в полон. А ви баби злякалися.

"Злякався б і ти!" — подумав похмуро. Я вже розкаювався, що йому відкрився. Що він може зарадити? А полковник знову почухав кінчик носа.

— Гаразд... Спробуємо допомогти... Твердо не обіцяю, але спробуємо. У вас є телефон?

— Службовий.

— Давайте службовий.

Записав до книжечки, суціль помережаної телефонами.

— Вам, можливо, подзвонять... А поки що тримайтесь... Ну баби! — І потис міцно руку.

Минув день, минув другий — дзвінка не було. Зателефонувала Надія, поцікавилась, коли повернеться дружина (я їй знову сплів, що дружина поїхала у відрядження). Відповів, що затримується.

— На скільки?

— Сам поки що не знаю.

— Для вас обох буде краще, коли вона швидше повернеться! Я терпляча-терпляча, але і в мене може урватись терпець. Ти мене чуєш?

— Чую, — наче в могилу. Повісила рурку.

А звідти мовчали, і полковник, коли ми з ним зустрічалися, вітався так, наче й не було поміж нами жодної розмови.

Що я пережив за той час, не побажаю й найлютішому ворогові! Я дуже схуд, костюм теліпався на мені, як на опудалові, під очима залягли темні тіні. Дружина все гнала мене до лікаря: "Ти хворий!" Я обіцяв, що обов'язково сходжу, ось тільки трохи звільнюся на роботі. Посилався на лекції, на дисертацію, яку от-от мав захищати, на громадську роботу із студентами, — нас і справді завантажували так, що ми ледве тягнули, та ще й вимагали дбати про підвищення власної кваліфікації, не відставати од світового рівня ("Радянська наука — найпередовіша у світі!"), на нас їздили кому тільки не лінь: і деканат, і ректорат, партбюро і партком, райком і міністерство, тож інсульти й інфаркти збирали серед нас найщедріші врожаї, а у мене, на додачу до всього, ще й Надька, її майже щоденні погрози прийти до дружини чи написати заяву на парторганізацію — не знаю, що було для мене страшніше.

Тож довгі, серед ночі, години, повні розпуки й безвиході, і валідол під язиком, і валер'янка (я, що зроду-віку не вживав ніяких ліків, пропахся ними, як аптечний кіоск), і сухість у роті, й синці під очима, й чорні, од яких ні втекти, ні сховатись, думки.

Чортова гірка! Проклята гірка!

І трамвай. І ота ревізорша.

Ну навіщо, навіщо я кинувся до них? Міг же вдати, що нічого не бачу, не чую. Міг пройти мимо — вона все одно мене не впізнала б...

А потім — поштамт. Здерся вище, щоб усі бачили йолопа, якому збрело в голову грати закоханого. Догрався.

Подзвонили, коли я уже втратив усяку надію.

— Вікторе Андрійовичу, до телефону!

"Надька", — подумав приречено. Хотів сказати, що мене немає, але той йолоп гукнув над самісінькою руркою.

— Слухаю.

— Віктор Андрійович?

Х-ху, слава Богу, не Надька! В мене, як то кажуть, і в очах посвітлішало.

— Так.

— Я дзвоню вам за дорученням вашого сусіда Івана Михайловича. — Боже, який голос приємний!

— Ми зможемо сьогодні зустрітись?

— Зможемо! Зможемо!

— Десь за годину. Вас це влаштовує?

— Звичайно, влаштовує.

— От і добренько. Запам'ятайте адресу...

— Зараз запишу...

— Не треба записувати. Просто запам'ятайте: вулиця Леніна, сім, квартира дванадцять... Леніна, сім, квартира дванадцять. Чекатиму рівно о шостій. Все зрозуміло?

— Все! — Я ладен був цілувати рурку.

— Тоді до зустрічі!

По той бік замовкло, а я все ще стояв коло телефону. Квартира. Чому саме квартира?.. Гаразд, це не моє діло.

Швидко зібрався, пішов. Так квапився, що прийшов на півгодини раніше. Великий, ще дореволюційний будинок, з високими вікнами, мармуровими сходинами, бронзовими ручками. Ліфт із червоного дерева, весь у дзеркалах, в золотих віньєтках, золото давно пооблуплювалось, дзеркала помутнішали, все тріщало й поскрипувало, коли став підніматись, — скільки ж у ньому поколінь переїздило, скільки надій, розчарувань, що давно позникали, розвіялись димом. Третій поверх, просторий, хоч конем грай, майданчик, масивні двері з чорного дерева, цифра дванадцять на потемнілій од часу бронзовій дощечці, ледь помітний, витертий напис "Доктор-гінеколог такий-то". Спершу подумав, що помилився. Ні, таки цифра дванадцять.

Натиснув на кнопку, прислухався: по той бік ні звуку, не те що в наших квартирах зачуханих, двері можна пальцем проткнути... Хотів натиснути ще раз, але двері одчинились безшумно, вже знайомий, з хрипливинкою голос запитав:

— Віктор Андрійович?.. Прошу заходити!

Інтелігентне, приємне обличчя. Не подав навіть виду, що я приперся на півгодини раніше.

— Роздягайтесь... Не замерзли?

— Не замерз. Так поспішав, що аж змокрів.

— Все одно вгощу чаєм... Чи ви, може, любите каву?

— Не турбуйтесь, дякую.

— Ні, в нас так не заведено. Так чай чи кава?

— Чай, якщо можна.

— Зараз заваримо. Прошу до кімнати. Я, знаєте, теж звик до чаю...

Зайшов до великої кімнати. Прибрано, чисто і якось особливо безлюдно. Наче тут ніхто ніколи й не жив. Пізніше довідався: цю квартиру, як і багато інших, органи наймали (чи просто займали) для отаких-от зустрічей, як оце зараз зі мною.

За кілька хвилин повернувся хазяїн. Забув сказати, що він був не у військовому, як я сподівався, а в цивільному, і темно-синій костюм дуже йому пасував. Уніс велику тацю з двома келишками, з пузатою пляшкою, з нарізаним лимоном і коробкою дорогих цукерок, що давно уже не появлялися в кондитерських магазинах. Шоколадні діжечки, наповнені вимоченими у вині вишнями.

— Ковтнем для знайомства? Поки завариться чай. — Він уже наливав у келишки темно-бурштинову рідину. — Вірменський, марочний. З вірменськими коньяками не зрівняється жоден французький... Прошу...

Цокнувся зі мною, понюхав, обережно надпив, заплющив од насолоди очі:

— Божественно!

Коньяк і справді був понад усякі похвали. Скільки живу, такого не пробував.

— Закушуйте!

Підсунув лимон, цукерки, сам же дістав сигарети.

— Палите?

— Дякую, я некурящий.

— А я, грішний, палю. Особливо після такого напою. З вашого дозволу... — Клацнув запальничкою, затягнувсь.

Я ж смоктав дольку лимона, клав до рота цукерки. Подумав про доньку й дружину: принести їм хоча б по одній, хай би попробували. В голові вже приємно шуміло, коньяк робив свою справу...

— Так що там у вас сталося?

Чашки, з яких ми пили чай, вже стояли порожні. Він знову курив ("з вашого дозволу") і, примруживши очі, дивився пильно на мене. Слухав, покивував так, наче й не сподівався почути щось інше.

— Да, у вас становище... Не позаздриш.

— Де вже заздрити, — погодився гірко.

— А ви ніколи не задумувались, чому наші жінки такі агресивні?

— Правду сказати — не задумувався. — І аж затнувся од здогаду: — Невже й ви?..

— А я що, з лопуцька? — розсміявся він. — Бувало всього.

І, як не дивно, мені од цього зізнання на душі аж розвиднилось. Не я, виходить, один... Він же спитав:

— Де вона працює?

— В універмазі.

— Це вже легше.

Чому легше, я не міг зрозуміти, а запитать не наважився.

— Що ж, спробуємо вам допомогти. Думаю, що нам вдасться підібрати ключик до цієї агресивної дамочки.

— А поки що — жодної з нею зустрічі. Що б вона вам не говорила. Ладненько?

Ми вже попрощались (я ще нікому так гаряче не тиснув руки), як він мене зупинив:

— Заждіть. Ледь не забув.

Узяв коробку з цукерками, акуратно загорнув у газету.

— Це вашій дружині.

— Що ви!

— Беріть-беріть, ми не збіднімо. Надіюсь, що незабаром побачимось. До речі, ви так і не поцікавились, як мене звати.

— Ох, пробачте!

— Пусте! — розсміявся. — Буває. Зовуть мене Сава Петрович. Якщо вірити метриці. Трохи незвичне ім'я, але що ж поробиш. — І розвів жартівливо руками.

Сава Петрович. До чого ж симпатичне ім'я! А людина яка! От тобі й вір різним вигадкам про наші органи. Минуло три дні, подзвонила Надька.

— Сволоч ти! — схлипнула і повісила рурку.

Мене так і кинуло в жар: невже подіяло?

З нетерпінням чекав дзвінка — вже від Сави Петровича. Коли заходив на кафедру, телефон тягнув мене до себе як магніт. І ось він, довгожданий дзвінок:

— Віктор Андрійович?.. Це вас вітає Сава Петрович. Ми сьогодні зможемо зустрітись?

Господи, він ще й питає!

— Коли?

— О вісімнадцятій... Там же...

— Прийду, обов'язково прийду!

— От і ладненько...

Ледь діждався п'ятої. О п'ятій мав читати лекцію, домовився з колегою, щоб підмінив. Сказав: захворіла дружина. І знову прибіг на півгодини раніше.

Той же темно-синій костюм, та ж привітна усмішка.

— Проходьте, проходьте. Чайок уже чекає.

Чекав не тільки чай, а й коньяк, і лимон, й цукерки.

— Ну от, вважайте, що ваша справа полагоджена. — Згадавши щось, розсміявся. — Дамочка ваша виявилась міцненьким горішком: націлилася на вас по-серйозному. Уже збиралася в гості до вашої дружини... До речі, вам на майбутнє порада: ніколи не давайте коханкам своєї адреси... Тож довелося їй нагадати про деякі грішки, допущені нею в універмазі. Кожен грішок — від двох до п'яти років ув'язнення. Аргументик, як то кажуть, серйозний...

— А вона? — У мене пересохло чомусь у роті.

— Подумала-подумала й нарешті погодилась. Мусила погодитись. Зрозуміла, що з нами сваритися не з руки. — Він усміхнувся, роздушив недопалену сигарету в скляній попільничці. — Ото так, Вікторе Андрійовичу.

— Господи, я не знаю, як вам і дякувати! — У мене й очі зволожилися. — Ну як вам віддячити? — Я ладен був його обіймать, цілувати. Вільний! Врятований!

А він знову налив мені й собі коньяку, запалив нову сигарету. Цокнувся, випив, затягнувся димком. Курив, пильно дивлячись на мене. Мені від того погляду стало якось аж не по собі.

— Вікторе Андрійовичу, що ви думаєте про наші органи? Запитання пролунало настільки несподівано, що я розгубився.

Сидів, не знаючи, що відповісти. А він знову роздушив у попільничці недопалену сигарету.

— Хочете, я відгадаю, що ви про нас думаєте? — І, не чекаючи моєї відповіді, продовжував: — Ви думаєте, що ми — страшна організація, з ніг до голови забризкана кров'ю... Постійте, дозвольте закінчити, —

помітив мій протестуючий жест, — яка безжалісно поїдає власний народ. І якщо говорити відверто, то ви багато в чому маєте рацію... коли думаєте про наші органи, які вони були в минулому. Оті всі чекісти, енкаведисти... У тридцяті, в сорокові, в п'ятдесяті навіть роки... Страшна публіка... Масові полювання на так званих "ворогів народу", нескінченні судові процеси, концтабори, що гітлерівцям і не снилися, і розстріли, розстріли, розстріли... Як ви думаєте, в кого гестапівці перейняли душогубки? Звичайно ж, у нас!.. Божевілля... Незбагненне якесь божевілля, кривава вакханалія, яка залила шосту частину земної кулі... Та чи могла така країна мати інші органи, ніж вона мала?!

Я мовчав, приголомшений: таке — і з вуст кадебіста! Я не знав, що відповісти, я боявся щось відповісти, страх, який народився разом зі мною, який давно уже став моїм другим "я", підказував мені мовчати... зціпити зуби й мовчати... прикинутись дурником, ідіотом останнім, але — мовчати. А він і не потребував, мабуть, моєї відповіді, бо, запаливши нову сигарету, продовжував:

— Але все це, слава Богу, позаду. Народ наш став зовсім не той, як у тридцять сьомому, не ті стали й органи. Повірте мені, Вікторе Андрійовичу! — Він покивав головою, тільки чомусь не до мене покивав, а до пляшки з недопитим дорогим коньяком, наче закликаючи ту пляшку у свідки.

— Як ви думаєте, чим ми тепер в основному займаємось? —Знову погасив сигарету, і погляд його посвітлішав. — Ловимо шпигунів-диверсантів? Виявляємо міфічних ворогів народу? Ні, вельмишановний Вікторе Андрійовичу! Ми проводимо широкомасштабні соціологічні дослідження. В обсязі всієї країни...

— Дослідження? — Я не міг приховати свого здивування.

— Так, дослідження, — покивав він головою. — Дуже потрібне для нашого з вами майбутнього. От відбувся пленум ЦК, прийняте рішення.

Чи постанова уряду. Наскільки вона відповідає інтересам народу? Як народ її сприймає? Як перетворює в життя? Ми повинні стати тим барометром, який попереджає керівні наші органи, чого їм чекати. Бурі чи ясної погоди...

— А преса?

— А ви вірите нашій пресі? — усміхнувся презирливо. — Одностайне схвалення, з великим піднесенням. Більшої повії у всьому світі немає, аніж наша преса. Нею бридко навіть чоботи чистити. А вона претендує на наші душі... Ні, Вікторе Андрійовичу, єдина реальна сила, яка зможе очистити хворе наше суспільство від бруду минулого, це ми. Для цього ми й проводимо соціологічне дослідження. І я особисто розраховую на вашу допомогу. —Мою?

— Вашу, Вікторе Андрійовичу.

— Але ж чим я вам зможу бути корисним? Я ж не соціолог.

— А це не суттєво: соціолог ви чи не соціолог. Ми попросимо вас просто збирати інформацію. На вашій же кафедрі. Які в кого думки, хто з чим не згоджується. Не треба навіть узагальнювати — цим займуться інші спеціалісти... То як, Вікторе Андрійовичу?

— Я не знаю, чи зможу...

— Зможете, зможете, — поплескав він мене по плечу. — Не святі горшки ліплять. А ваша Надя таки міцненький горішок! — покрутив головою. — Доведеться за нею якийсь час постежити. Щоб не викинула якогось коника. Це вам ой як непотрібно! У вас же захист дисертації на носі?

Я відчував, як мене заганяють у сильця. Як липка павутина обплутує мене з усіх боків. Я ще пробував борсатись:

— Не знаю, як у мене це вийде: я, на жаль, не належу до спостережливих людей...

— А нам і не потрібен спостерігач. Нам потрібен аналітик, учений. А ви справжній учений...

— Який там учений: і досі не захистив дисертації!

— Захистите обов'язково! Прекрасна робота!

— Хіба ви з нею знайомі? — запитав, полещений: кому не приємно, коли тебе хвалять.

— А як ви думаєте: бути куратором вашого інституту і не цікавитись життям його колективу?.. До речі, як там Сталіна Ульянів-на? — розсміявся. — Феноменальна істота! Свою святиню і досі зберіга?

— Святиню?

— Сукню. В якій була на зустрічі із Сталіним.

Прочувши про сукню, я теж не втримався од сміху. Хоч зараз мені було не до цього.

Про ту сукню знав не тільки наш інститут — все місто. Одразу ж після війни Сталіна Ульянівна разом з великою групою військових побувала на прийомі у Сталіна. Заради цієї події нарядилася не у військове, а у трофейну сукню, привезену з поверженої Німеччини. Відтоді сукня не була жодного разу надівана: вона вже належала історії. Сталіна Ульянівна замовила спеціальний сервант, схожий на поставлений "на попа" саркофаг. Із скляними дверцятами та бічними стінками, а в задню, зверху донизу, було вмонтоване дзеркало. Сукня була урочисто повішена, дверцята замкнені, ключ, щоб ніхто не міг доторкнутись до святині, захований поглибте до столу.

Розповідають, що свого часу, ще за життя Сталіна, приходили працівники музею: просили передати як дорогоцінний експонат. Не віддала: "Помру, тоді заберете".

— Зберіга.

— Дивовижна людина! — похитав головою. — А ви кажете, що ваша кафедра не варта соціологічного дослідження. Коли там трапляються такі експонати... Отже, дорогенький Вікторе Андрійовичу, давайте домовимось: ви... ну, раз на місяць... обтяжувати вас не будемо... Ми розуміємо, що людина ви зайнята... тож раз у місяць будете робити своєрідне соціологічне обстеження. Зріз, так би мовити. Про життя вашого колективу, про настрої, найцікавіші розмови. І обов'язково два-три найтиповіші факти. Для ілюстрації. Хто що сказав, коли саме сказано, хто слухав...

— А це навіщо? — Я вже подумки згодився робити дослідження. Але щоб називати прізвища!

— Бачите, інформація має бути абсолютно достовірною. Тому в ній мають бути наведені факти. Ваша ж дисертація не складається лише із загальних положень? Я вас розумію, ви боїтесь таким чином комусь заподіяти зло. Даю вам слово офіцера, що ні в кого й волосина не впаде з голови! Для нас у тисячу разів цінніше отримати правдиву інформацію, ніж когось там посадити, віддати до суду.

Логіка його слів здавалася мені бездоганною. Я не знав, що йому заперечити, а до того ж у голові весь час лунала фраза про те, що за Надькою ще потрібен нагляд та нагляд. Я таке пережив протягом останнього місяця, що при одній лише думці, що подібне може повторитись, мене кидало то в холод, то в жар.

— То як, Вікторе Андрійовичу, згода?

— Та де вже маю діватись.

— От і ладненько! Я знав, що ви розумна людина. — Він узяв пляшку, налив повні келишки. — Вип'ємо за вашу дисертацію! За ваше майбутнє.

Я відчайдушно випив до дна й одразу ж сп'янів. Мусив сп'яніти, щоб прогнати всі сумніви. Повернувся додому і думав приблизно таке: гаразд, якось обійдеться. Зрештою, це залежить од мене. Постараюсь писати соціологічні дослідження так, щоб нікому не нашкодити. Головне — спекався Надьки. От що головне!..

Місяць, відпущений мені Савою Петровичем, збіг дуже швидко. Якраз на цей час припав захист дисертації, а той, хто захищав дисертацію, знає, що це таке. Щоденна біла гарячка, хронічний брак часу, біганина та організація, міжміські телефонні дзвінки до опонентів, щоб не передумали та обов'язково приїхали, пристойні місця у готелі, банкет, який за традицією мав відбутись по захистові, — все це звалилось на мою голову сніговою лавиною, і мені було не до соціологічного дослідження.

Тож коли через місяць мене гукнули до телефону і пролунав уже знайомий голос: "Завтра о шостій. Зможете?.. От і ладненько", — я не те що не мав написаного тексту, взагалі не уявляв, про що писати. В змученій моїй голові було порожньо, як у порожній бочці, жодна думка не збігала на пам'ять. Я спершу запанікував, бо страшенно боявся розгнівати нового мого покровителя (пам'ятав про Надьку!), а потім утішив себе народним отим афоризмом, що Бог не видасть — свиня не з'їсть. Тож лишалося тільки покластися на Господа Бога. Та ще на те, що попереду ціла доба, протягом якої я маю щось та придумати: не йти ж на побачення з порожніми руками!

Я так нічого і не спромігся написати, хоч і сідав кілька разів до столу. Мені просто нічого було написати, кажу ж, що так замотався з

дисертацією, що й білого світу не бачив. А тут ще треба наводити факти, що ілюстрували б соціологічні спостереження.

Один факт, щоправда, був, він сам уписувався в те дослідження, але я волів його швидше забути, раз і назавжди викреслити з пам'яті. Йшлося про людину, яку я дуже поважав, яка не раз виручала мене в скрутні години, яку любила вся наша кафедра, від асистентів до професорів. Він нікому ні в чому не міг відмовити, слово "не можу" для нього взагалі не існувало, і в кожного з нас, коли траплялася якась неприємність чи просто якесь питання, що його треба обов'язково вирішити, першою ж думкою, що виникала, було: "Піду до Миколи Петровича".

Микола Петрович був чи не найстаріший на нашій кафедрі. Тому всі ми називали його позаочі "татом". "Ви не бачили тата?" "Тато пораяв не поспішати". "Піду спитаюся в тата". Особливим успіхом він користувався у нашої жіноти. Вони звіряли йому такі таємниці, в які не втаємничували навіть своїх чоловіків. Він їх вислуховував з делікатною усмішкою, в якій була вся його душа, і завжди говорив: "Не побивайтесь, голубонько, все образується". Оте "образується" стало у нас на кафедрі крилатим словом. Що зняло не один стрес із душі.

Він не належав до балакучих людей, не встрявав у суперечки або дискусії, які частенько точились на кафедрі, особливо серед молоді: підійде, послуха, усміхнеться доброю усмішкою своєю і тихенько відійде.

А тут його як прорвало:

— Досягнення! Які досягнення? Наш СРСР давно уже сидить у найбільшій помийній ямі за всю історію людства!

Всі оніміли. Тиша залягла просто-таки могильна. Навіть стіни довкола, здавалось, поблідли од страху.

— Ну, наша республіка... — почав хтось, нервово одкашлявшись: мовчати далі не було уже сил.

— Республіка? — фиркнув наш "тато". — Яка ще республіка? Примітивна колонія. Чому більшовики, якась жалюгідна жменька, так легко втрималися при владі? Бо вони рятували "єдіную нєдєлімую". І це зрозуміли великодержавні шовіністи всіх мастей та відтінків. І підтримали більшовиків. Хто організував Червону Армію, хто нею командував? Колишні офіцери та генерали царської армії. Навоювали б ваші Ворошилов та Троцький, коли б не ці генерали!..

Наш гурт став танути на очах. Той раптом згадав, що йому треба готуватись до лекції, той — що мав терміново подзвонити по телефону, той просто зник: от стояла людина і випарувалась... випарувалась так, що од неї не лишилося й сліду. А наймолодший наш лаборант, якого з чиєїсь легкої руки ми прозвали "младенцем", взявся розповідати анекдот, який саме, я так і не можу пригадати. Всі ми засміялись, мов із примусу, з вдячністю поглядаючи на рожевощокого "младенца", нам уже здавалося, що, слава Богу, пронесло, але наш "тато" знову розтулив свого крамольного рота:

— А ви знаєте найдовший анекдот? — І випалив: — Доповідь Леоніда Ілліча Брежнєва на черговому з'їзді партії.

Після цього вже всі зрозуміли, що біди не минути. Не тільки "татові", а й усім, хто мав нещастя його слухати. Ми всі враз зчу-жіли одне одному, відгородилися одне від одного стіною недовіри та страху і вже майже ненавиділи нашого "тата", який накликав на нас біду. Ніяк не могли зрозуміти, що з ним сталося. Збожеволів? Вирішив покінчити життя самогубством? Бо після таких слів лишається тільки в петлю або з мосту у воду. Але нас навіщо тягти за собою? Нас, таких чистих, таких невинних перед комуністичною партією й радянською владою! Ми готові були зараз в цьому клястися одне перед одним. Стати на коліна й бити в підлогу лобами. І єдине, кого нам зараз бракувало, це Залізної Леді. Сталіни Ульянівни. Щоб перекласти всю відповідальність на її залізні

плечі. Як би ми всі зітхнули полегшено, коли б вона була серед нас і все те почула. І побачила, як несхвально ми слухали "тата". Як одразу ж відійшли од нього, як стали уникати його і він ходив як зачумлений.

Я ж особисто не витримав. Не підійшов до "тата" на кафедрі — боронь Боже! — а непомітно пішов за ним слідом, коли він вертався додому. Мені було його по-людськи жаль, я знав, що його жде, то, може, ще якось можна врятувати. Хоч як — до ладу і сам не знав. Переконавшись, що нікого знайомого поблизу немає, наздогнав, торкнув за рукав:

— Миколо Петровичу...

— Це ви, голубчику? Теж пішечки додому?

На диво спокійний та ще й усміхнений. Він що, не розуміє, що накоїв?

— Миколо Петровичу, ну як ви так могли? Так необережно висловлюватись?

— А, ви про те, — сказав як про дрібницю, не варту й згадки.

— Невже ви не знаєте, що в нас навіть стіни підслуховують? Подивився на мене очима дитини:

— Набридло. Набридло, голубчику.

— Що набридло?

— Зайцем бути набридло! Наполоханим зайцем.

— А ви знаєте, що вас жде?

— Не знаю. І знати не хочу. Набридло...

Ну що я міг йому сказати? Попрощавшись нашвидкуруч, оглянувся, чи ніхто нас не бачив, і швиденько рушив додому.

Совість моя була чиста. Я попередив. Я потай гордився своїм вчинком. Аж виріс на голову над своїми колегами.

А Микола Петрович таки народився в сорочці. Його ніде не пробляли, не виключали з партії, не виганяли з інституту. Сталося диво, незбагненне для нашого наполоханого колективу. Навіть Залізна Леді мовчала, хоч їй, напевно ж, хтось та розповів. Невже "тато" десь угорі має таку могутню руку, що не дала його розтерзати?

Вирішив і собі забути про цей прикрий випадок. І коли пролунав знайомий голос та призначив побачення, я ще раз дав собі обіцянку і словом не прохопитись про "тата".

Цього разу на мене чекав не тільки коньяк, а й розкішна закуска. Ікра червона і чорна, балик, сервелат, нарізана тоненькими шматочками шинка, ніжинські хрумкі огірочки і квашені помідори-сливки, — я ще зроду-віку не бачив такої зібраної докупи смакоти. Сава Петрович сяяв не менше, ніж кришталеві келихи, що ніжно горнулися до пузатої пляшки. Потираючи руки, він обійшов довкола столу, з любов'ю подивився на виставлене.

— Сідайте, Вікторе Андрійовичу! Сідайте, дорогий іменинник!

— Пробачте, але мої іменини...

— А дисертація? — перебив він мене. — Мусимо ж ми відзначити успішний захист дисертації?

Признатися, я був щиро зворушений. Не знав, як і дякувати. Та він одмахнувся од моїх слів:

— Пусте... Сідайте швидше до столу, бо в мене вже "Інтернаціонал" в животі! Оте: "Повстаньте, гнані і голодні!" — І розсміявся.

Налив повні келихи, й обличчя його враз споважніло, набуло урочистості:

— За ваш великий успіх, Вікторе Андрійовичу! За те, щоб ми за оцим столом невдовзі відсвяткували й докторську. Будьмо!

Після того, як добряче відзначили захист моєї дисертації, Сава Петрович перейшов до діла:

— А тепер послухаємо вас, дорогенький Вікторе Андрійовичу. Надіюся, ви щось написали?

Відповів, що не написав. Що дисертація вибила мене зовсім з колії.

— Як же так? — Він був явно розчарований. — Ви поставили мене у дуже незручне становище. Я маю завтра доповідати своєму начальству. Що я йому скажу?

Я не знав, як виправдатися. Сказав лише, що й писати, власне, ні про що. За цей час на кафедрі нічого не скоїлось такого, що варте було б уваги.

— Так-таки нічого й не скоїлось? — подивився він пильно на мене.

— Абсолютно нічого! — Господи, чого я так кричу!

— А якщо трохи подумати?

"Невже він щось знає? — тьохнуло на серці. — Ні, цього не може бути".

А він продовжував пильно дивитись на мене. —Якщо подумати, Вікторе Андрійовичу? Не поспішайте, може, щось і пригадаєте.

— Мені пригадувати нічого. — Я не впізнавав власного голосу. Сховав руки під стіл, щоб він не помітив, як вони почали в мене тремтіти.

Сава Петрович придушив у попільничці сигарету, осудливо похитав головою:

— Вікторе Андрійовичу, Вікторе Андрійовичу! Що я вам таке зле зробив, що ви зі мною нещирі?

— Та нічого ж не сталося! — крикнув я у відчаї.

— Так-таки нічого?

— Нічого!

— Чесно "нічого"?.. Постійте, не давайте чесного слова, — застережно наставив долоню. — Я вас пожалію... До речі, як там поживає ваш "тато"?

Все!.. Загинув!.. Він усе знає!..

— Як там у нього з помийною ямою? Що в ній сидить весь Радянський Союз?

Я убито мовчав. Сидів розчавлений, знищений. Перед моїми очима промайнула жахна картина: вертаюсь додому, а там — Надька. Прийшла

до дружини... І нещадне обличчя Залізної Леді. Родички... Господи, родички!..

— Ми все знаємо, Вікторе Андрійовичу, все. Од нас нічого неможливо приховати. Така вже наша служба, нічого не вдієш. Я по-людському вас розумію, вам було жаль "тата", цієї напрочуд симпатичної, такої доброї людини, яка не раз виручала вас у біді. — Господи, він і це знає! — Але ж я вам казав, що ми не зацікавлені когось там карати чи садовити. От вашого "тата" не посадили ж. Навіть по партійній лінії не зачепили. Пожаліли старого. Хоч нам варто було тільки пальцем ворухнути, щоб од нього й мокрого сліду не лишилося. Ваші б його і загризли. Стерли б у порошок, роздерли б на шмаття — не треба й нацьковувати. Йосиф Віссаріонович так нас видресирував, що й через триста літ не відучимось... Тож нас цікавлять соціологічні дослідження, і більше нічого. З чисто наукового боку. Ну й, звісно, проілюстровані відповідними фактами. Як кожна серйозна наукова робота. — Він дістав нову сигарету, запалив сірника. Не поспішав прикурювати: пильно дивився, як вогонь з усіх боків охоплює тендітну деревинку. Як вона темнішає, обвуглюється, хилить чорну голівку донизу. Коли вогонь підібрався до пальців, кинув у попільничку, зітхнув:

— Ладненько... Не будемо більше про це. Ви культурна людина, і не мені вам читати нотації. До речі, у вас дружина дуже ревнива?

Я відповів, що ні, не ревнива.

— Повезло ж вам! А у мене лютіша тигри. Якби могла, то весь час носила б із собою в "авосьці". Понесла на пляж, пополоскала у воді і, не випускаючи з "авоськи", — додому. Як тільки затримаюсь на роботі, так і давай інтерв'ю: де був, та з ким, та, не доведи Господи, з якоюсь жінкою... — Звівся, розправив плечі, подав мені руку. — Будем прощатись. За місяць зідзвонимось. Хотілося б частіше зустрічатися з вами, але служба не дружба. Тож через місяць. Ладненько?

Вертався додому і давав собі обіцянку не приховувати більше нічого. Писати про все, що почую. Хто б що не сказав. В мене й досі обличчя пашіло від ганьби, що пережив.

Але ж Микола Петрович! Як він міг отак розпустити свого язика! Мовчав, мовчав, і як прорвало. Зайцем, бачите, бути набридло! Побув би ти у моїй шкурі!..

І що головне — все зійшло з рук. За невинніші розмови летіли з роботи...

Ні, тут щось не те. Тут не обійшлося без впливової руки. З'їли б без КДБ, схрумали б — і кісток би не лишилося!.. Тут щось не те...

Вже набагато пізніше я став здогадуватись, в чім справа. Коли мій шеф (я давно уже називав Саву Петровича подумки шефом) звернувся до мене з досить дивним проханням:

— Вікторе Андрійовичу, наскільки нам відомо, ви є куратором студентської молоді...

— Не всіх, не всіх! До мене прикріплена лише група студентів.

— Ладненько, хай група... Чи не могли б ми разом з вами провести невеликий психологічний експеримент?

— Пробачте, який?

— Я дам вам записку. В ній всього три фрази. Треба добре їх запам'ятати і в розмові із студентами вголос сказати. Сказати так, щоб це прозвучало якомога природніше. Нас цікавить, як прореагує молодь.

— А що то за фрази?

— Ось, — подав він папірець. — Прочитайте кілька разів і добре запам'ятайте... Ні-ні, з собою не беріть! — Помітив, що я хотів заховати записку до теки. — Я її одразу ж у вас заберу. Так що запам'ятовуйте тут. А я тим часом пройдусь на кухню.

Він вийшов, я розгорнув папірець. Там було надруковано: "Комуністична партія веде нас до загибелі. Нами керує Політбюро, в якому сидять напівтрупи. На чолі з Брежнєвим, що давно уже позбувся розуму".

Відчув, як у мене стає сторч на голові волосся. Щоб я... Щоб я оце вголос сказав?!

Повернувся Сава Петрович.

— Ну як, запам'ятали? — спитав так, наче підсунув мені невинного дитячого віршика. А не атомну бомбу.

— Але ж я цього не зможу сказати!

— А то чому?

Він ще й питає чому!

— Та ви знаєте, що зі мною там зроблять?! Знаєте?!

— Заспокойтесь, Вікторе Андрійовичу, з вами нічого не зроблять. Даю вам гарантію, що й волосина з вашої голови не впаде. Слово кадебіста в нашій гівняній країні щось іще важить...

Він мене довго вмовляв, поки я нарешті погодився.

А вже по дорозі додому мене наче вдарило: Микола Петрович!.. Невже й він?.. Невже і його змусили завчити оті фрази, на яких я так ганебно спіймався?

Ні, цього бути не може! "Тато" — найдобріша у світі людина...

Але ж чому тоді з його голови і волосина не впала?

Чому?

"Слово кадебіста щось іще важить".

Ішов, і мені здавалося, що назустріч пливом пливуть самі стукачі. Й оця мила жінка стукачка... Й отой солідний дядечко стукач... Й ота юна пара... Й отой учень із ранцем за спиною... й отой... і отой... і ота... Мені вже здавалося, що я божеволію, а розпечений мозок все повторював одні й ті ж слова: "Комуністична партія веде нас до загибелі. Нами керує Політбюро, в якому сидять напівтрупи. На чолі з Брежнєвим, що давно уже позбувся розуму".

Я їх завтра виголошу в присутності прикріпленої групи студентів. Цікаво, хто з них побіжить на мене доносити? Чи, може, пожаліє мене, як я колись пожалів "тата". І буде потім проклинати себе, що змовчав.

Але ж "тато"! Невже таки й він?

Не знаю.

І досі не знаю напевне.

З того часу мене мов підмінили. У душі моїй стався якийсь болісний злам. Чи криз, як після тяжкого захворювання. Я став підозрювати усіх,

не довіряти нікому. Навіть у розмові з дружиною вуглилась думка: "А для чого це ти, голубонько, кажеш?"

Всі — негідники, всі готові продати одне одного. Натягають щоранку машкару чесноти й добропорядності, щоб приховати справжнє лице. Відчував похмуре задоволення, пишучи оті соціологічні дослідження. (Соціологічні дослідження! Я давно уже знав їм справжню ціну. Звичайнісінькі доноси, або інформації, як називав делікатно мій шеф. Недарма ж я підписував їх не своїм ім'ям, не проставляв своє вчене звання, а — "інформатор". Тобто — стукач). Я вже не вагаючись вписував до своїх "інформацій" все, що чув, називав усіх підряд, не пропускаючи жодного. Бо, по-перше, не був гарантований од того, що хтось, у свою чергу, не настукає на мене, а по-друге, заради кого я мав ризикувати? Заради оцих людців, які власної тіні бояться, які продадуть мене, не задумуючись, досить тільки їх трохи притиснути? Заради оцих нещирих мурах, які дбають лише про себе, хоч і навчилися виголошувати високі та святі словеса? Спіткнешся, впадеш — затопчуть, не лишиться і сліду. Так пощо їх жаліти?.. Ага, попався, святий та божий! Ходи, голубчику, сюди! До мого звіту. Ми тебе запишемо особливо ретельно, кожну літерку вималюємо, щоб одразу впав і в без того пильне око ("От их всевидящего глаза, от их всесльїшащих ушей"). Ти бігаєш? Ти метушишся? А ти вже у мене на ниточці! Ти вже в петельці! З якої довіку не виборсатись.

Я писав і писав оті інформації (пробачте: "соціологічні дослідження"), я їх акуратно відносив на різні квартири, в різні райони нашого міста (у мене поступово стало складатися враження, що в кожному будинкові, навіть у під'їзді кожному була така квартира, і в ті квартири можна було поселити всіх людей, що роками, десятками років мучилися в кілометрових чергах на житло. А вони стоять, порожнісінькі, "на особом учете", бо в кожній час від часу з'являється кадебіст, щоб зустрітися із своїм стукачем, інформатором, агентом, поснувати липке павутиння, в якому борсається найвільніший у світі радянський народ: "Я другой такой страньї не знаю..."). Я регулярно стрічався із своїм шефом (на людях Савою Петровичем, а там, в таємничій тій організації, невідомо,

які в нього посада і чин, він про це не прохопився ніколи й словом), я вів із ним довгі розмови, часом до цинізму відверті ("Господи, кого ми оберігаємо! — часом вигукував він. — Ви не уявляєте, які це нікчеми!"), іноді частувався коньячком, до якого він був такий ласий, а частіше — горілкою, бо і в них повіяло нестатками, що невмолимо насувалися на нашу країну... Я давно уже звикся зі своєю новою діяльністю, якщо її можна так назвати, відчуваючи якесь аж задоволення, якусь аж потребу в ній... Я визрів, я дозрів до тієї акції, за яку взялися десь на третьому році нашої дружньої співпраці. Якось він спитав:

— Чи не здається вам, дорогенький Вікторе Андрійовичу, що ми мілко оремо?

На столі знову з'явився дорогий вірменський коньяк і відповідна закуска. Ми вже випили і тепер сиділи блаженно розслаблені.

— Ні-ні, — помітив він мій протестуючий жест. — Я не хочу сказати, що у нас є сумнів щодо вашої порядності й відданості. Я маю на увазі обсяг нашої діяльності. — І провів у повітрі сигаретою, вимальовуючи невелике коло. — Ви — кандидат наук, доцент, фахівець високого класу, тож чи по вас оця робота? Оце длубання в дрібницях: хто що сказав чи хто що подумав... Я не хочу применшувати вартості всього, що ви для нас робите, ви своїми соціологічними дослідженнями багато нам допомогли, але чи не пора нам із вами виходити на вищий, так би мовити, рівень, де ви зможете проявити себе найповніше?..

— Перейти до вас на роботу? — спитав я з сарказмом.

— Боронь Боже! — розсміявся він. — Кожному своє, кожному своє. Ви навіть не уявляєте, яка це проклята робота: ні на годину, ні на хвилину собі не належати. Ото тільки й радості, — показав він на пляшку. — Так що не рвіться, дорогенький Вікторе Андрійовичу, до нас на роботу.

— Тоді що ж?

— Зараз поясню. — Він роздушив сигарету, запалив нову. — От уявіть собі таку ситуацію: минає п'ятнадцять, ну, од сили двадцять років, і ми виходимо в тираж. Усі: од двірника до генсека. Прийдуть інші, оці сучасні школярі та студенти. Хто вони? Які їхні уподобання та настрої? Продовжуватимуть будувати й далі те, над чим ми пітніємо, чи візьмуть і все похерять? Ми повинні, Вікторе Андрійовичу, заглянути на два десятки років наперед, провести широке соціологічне дослідження, яке передбачило б майбутнє нашої країни. Ви згодні зі мною?

— Допустимо, що згоден. — Я все ще не розумів, куди він гне. Виявляти настрої студентської молоді? Але я й так про це пишу чи не в кожній доповідній. — Я, здається, студентів теж не минаю.

— Так, не минаєте. Але цього не досить. Нам потрібні інші масштаби. І ми на вас дуже розраховуємо.

— Яка ж це, пробачте, робота?

— Зараз скажу. — Він звівся, вийшов до іншої кімнати. Повернувся з "дипломатом". Відкрив, дістав товсту папку, поклав перед собою на стіл. Папка була темно-синього кольору, акуратно зав'язана біленькими тасьмочками. Точнісінько в такій я приніс колись до наукового керівника свою дисертацію.

— Вам відомий Іван Дзюба?

— Дзюба? Здається, відомий.

— А ви читали його роботу "Інтернаціоналізм чи русифікація?"?

— Не читав! — поспішив заперечити. — У "Перці" про нього читав: "Великомученик Іван Дзюба". А роботи його не читав. І не цікавився.

— Тоді доведеться прочитати.

— Навіщо?!

— От нащо, дорогенький Вікторе Андрійовичу. Ми хочемо, щоб із цим рукописом ознайомилось якомога ширше коло студентів. У першу чергу ваші підопічні.

— Ви що, хочете їх усіх перетворити в націоналістів?

— Воронь Боже! Ми хочемо знати, наскільки цей націоналістичний вірус може заразити нашу молодь. Стійка вона до нього чи ні. Щоб потім вжити запобіжних заходів. Провести відповідну профілактику... А вам доведеться прочитати для того, щоб не пошитися в дурні, коли вони вас про щось запитають.

— То я маю пустити цей рукопис в обіг?

— Саме так, дорогенький Вікторе Андрійовичу. І насамперед познайомитися з ним самому. Беріть.

Я взяв папку, і вона здалася мені такою важкою, наче там був не папір, а чавун.

— Гаразд. А як на кафедрі дізнаються, що я пустив цю крамолу в обіг?.. Студентам же роти не зав'яжеш...

— А ви постарайтесь зробити це поакуратніше. Не обов'язково, щоб усі ваші студенти знали, що це пішло з ваших рук. Виберіть одного, найнадійнішого, ви свої кадри мусите знати, і через нього тримайте подальший зв'язок... Ладненько?

Ладненько, де вже маю діватись.

— І ще одне: глядіть не посійте. Щоб не потрапила до випадкових рук. Цей чортів автор заклав таку вибухівку, що спроможна рознести цілу державу.

— Не посію, не бійтесь, — буркнув, ховаючи папку до теки.

їхав потім у трамваї і весь час лапав теку: на місці?.. Слава Богу, на місці. Чорти б її возили — не я!

А пізно увечері, коли мої лягли спати, засів за читання.

Доти я досить спокійно ставився до національного питання. А якщо сказати по правді, то й зовсім байдуже. Ну яке це має значення, якою мовою ти користуєшся? Ми ж простуємо до повного злиття націй, створення історичної спільності — радянського народу. Де будуть стерті всі національні ознаки, а мовою спілкування буде російська — як найбагатша, найбільш розвинена мова. Вона вже й так стала другою рідною мовою усіх народів Радянського Союзу. Це об'єктивний історичний процес, який не зупинити ніякими потугами, і галасувати про якусь там русифікацію наївно та смішно. Я сам, хоча й навчався колись в українській школі і за національністю українець, давно користуюся лише російською, тим більше що в нашому інституті не лунає жодне українське слово, хіба що серед студентів-селюків, та й то першокурсників, і лише по гуртожитках. Красномовна деталь: зайдеш до них, привітаєшся, щойно ж розмовляли поміж собою по-українському, моментально заговорять російською. А дівчата спалахнуть так, наче я застукав їх на чомусь негарному. Дружина моя теж розмовляє тільки російською, хоч була землячкою самого Тараса Шевченка, а дочку ми віддали до престижної англо-російської школи, де українською мовою й не пахне. Навіть мої родичі, які зрідка навідуються з села, і ті намагаються розмовляти по-російському. Що то за мова — не почуєш і в цирку! Згадуючи оту "їхню "руську", ми потім довго давились од сміху.

Тож я з великою долею скепсису почав читати рукопис Дзю-би. І мушу зізнатись, що скепсис мій розвіявся з перших же сторінок.

Написано було здорово, якщо не геніально. Я давно не стрічав такого ясного викладу думок, такої відточеної публіцистики. Хоча я багато з чим був не згоден, подумки вступав у суперечку.

Мені, наприклад, був незрозумілий той біль, що просвічувався у кожній фразі, на кожній сторінці. Ну, зникає українська мова, закриваються українські школи, батьки-українці віддають своїх дітей тільки в школи російські. То що ж тут страшного? Яка тут трагедія? Хіба людина помре од того, що зречеться рідної мови? Вона продовжує жити, як і жила, і світ не меркне їй в очах від того, що користується мовою великого народу, який об'єднав довкола себе всі інші народи...

А все ж... А все ж... У мене весь час було таке відчуття, наче мене б'ють по щоках. Навідліг. Долонь не жаліючи. Наче я особисто був винен у тому, над чим так побивався автор.

Що ж тоді казати про юні душі, до рук яких попаде страшний оцей рукопис, коли й мене, смаленого вовка, пропекло до живого! Правду сказав мій шеф: вибухівка. Страшна вибухівка...

Цікаво, сидить уже цей Дзюба чи й досі гуляє на волі?..

Дочитав пізно вночі.

І не міг заснути майже до ранку.

Страшна правда стала поруч з моєю правдою, такою милою й затишною, такою до мене прихильною. І погрожувала її розтоптати. Вирвати мене із звичайного плину життя, зламати все, чого я досягнув, чого з таким трудом добивався, пожбурити в таке жахне невідоме, що наперед зупинялося серце.

Ні-ні, це не для мене!.. Образливо, гірко, але не для мене... Інші... Хай інші... Хай той же Дзюба... Я не належу до тих божевільних, що кидають все і йдуть на тортури. У мене жінка й дитина... До того ж я маю виховувати молоде покоління — майбутнє тієї ж України. Це — моє покликання. А не боротьба, та ще й безнадійна.

Накапав валокардину і заснув десь аж під ранок.

Кілька днів я носив на роботу той рукопис, приглядаючись, кому його дати. Дівчат я відкинув одразу: язиката ця публіка не в с промозі втримати жодної таємниці. Хлопці теж здавалися мені не дуже надійними: молодь — що від неї ждати. Хотів уже прокрастися тихцем до порожньої аудиторії та й покласти цей рукопис так, щоб хтось обов'язково знайшов, та одразу ж передумав. Де гарантія, що переляканий студент не однесе його в деканат, замість того і цоб пустити читати по колу? А крім того, мені потрібен зворотний зв'язок, адже я повинен простежити, як цей рукопис вплине на молодь, наскільки вона стійка до бацил українського буржуазного націоналізму. Тож повинен відшукать юнака, який не тільки умів би тримати язика за зубами, а й повністю мені довіряв би.

Врешті я зупинив свій вибір на студентові першого курсу Сашкові Ткачеві.

Сашко був селюк селюком, від нього й досі пахло селом. Від його благенького костюмчика, нечищених черевиків, з яких, зда-с ться, ще не поспадали шматочки чорнозему, що по ньому він ходив у своєму селі. Серед студентів він здавався наймолодшим, зовсім ще дитиною, в нього були такі довірливі очі, що мені ставало аж незручно, коли він дивився на мене. Сидить в першому ряду і не зблимне протягом усієї години: ловить кожне слово твоє, як молитву.

Він став особливо горнутись до мене після того, як я виголосив оті три фрази, продиктовані шефом. Пас мене очима, підстерігав у коридорі, коли я йшов на лекцію.

— Ти кого тут вартуєш? Ану киш на місце! — говорив я йому жартома, і він, щасливий, біг попереду мене до аудиторії.

Тож мені жалко було цієї дитини, мені страх не хотілося підставляти його, але що мав робити? Кому, окрім нього, довіритись?

Вибрав відповідну хвилину і, відвівши набік, спитав, чи не хоче він познайомитись з однією цікавою роботою.

Він так і спалахнув:

— Вікторе Андрійовичу, з радістю!

— Зачекай, не кричи, — оглянувсь я сторожко. І, стишивши голос, продовжував: — Це дуже небезпечна робота. Через неї можуть бути великі неприємності.

— А я не боюся!

"Дитино-дитино, що ти знаєш... Він не боїться!"

— Неприємності можуть бути не стільки тобі, скільки мені. Хто дав почитати?.. Розумієш?

— Розумію, Вікторе Андрійовичу. Я її прочитаю й верну вам одразу ж. Клянусь, ніхто не побачить!

Саме це мене найменше влаштовувало. Я ж мав дослідити, як ця робота сприйматиметься студентською масою.

— Показати її то ти можеш. Але дуже надійним хлопцям. У тебе є такі друзі, які заслуговують на цілковиту довіру?

— Є... Колько Заболотний.

— Не треба, не називай, — підніс я застережно руку. — Будь обережніший з прізвищами. Бо вуха є скрізь... Отож друзям і дай почитати. Я хочу, щоб вам на дещо розкрилися очі... Але про мене нікому й слова... Чуєш, ні слова!

Він ствердно кивнув. Дивився так віддано, що я був уже певен: не проговориться.

— Одкривай свій портфель.

Він похапцем розстебнув старенький портфельчик, з яким, напевно ж, ходив до школи. Я теж розкрив свою теку і, оглянувшись, чи ніхто на нас зараз не дивиться, витяг папку з рукописом:

— Тримай... Гляди ж не посій.

— Не посію, не бійтесь!

Поніс, тулячи замалим не до серця...

Минуло три дні. Час, достатній для того, щоб прочитати руко-мис. Навіть коли читати уривками. Я ловив на собі його погляд, іюму, мабуть, дуже хотілося заговорити зі мною, але він не насмі-и ю вався. Я потримав його на відстані ще чотири дні, щоб він, як то кажуть, дозрів, потім підкликав його й запитав:

— Ти можеш мене провести? — Саме скінчилася лекція. Він так і розцвів.

— Тоді чекай мене біля виходу. Я зараз вийду.

Але вийти одразу не вдалося. Мене покликали до завідуючого кафедрою, який надумався зібрати викладачів, щоб обговорити чергову інструкцію з Міністерства освіти. Балаканина розтягну-пася майже на дві години (мабуть, ніде в світі немає стільки охочих потовкти воду в ступі, як у нас), я полишив кафедру, вже й не надіючись його побачити, а він стоїть біля входу, як укопаний стовпчик.

— Заждався? Пробач.

— Та ніскільки не заждався! Хлопці тіки приставали: яку дівчи-11 у ждеш? Потрібні мені ті дівчата!

Вийшли на вулицю. Він весь час забігав трохи наперед, заглядаючи мені в обличчя. Так малі діти дивляться на своїх батьків.

— У тебе є батько?

— Немає. Померли. — Він мов аж соромився, що лишився без батька.

— А сестри? Брати?

— Я в мами один.

— Мати тебе, мабуть, дуже любить?

— Та-а... — опустив низько голову.

— Мене теж дуже любила... Помирала — все дивилась на мене. Ото так, Сашко: поки живі матері, доки й ми не сироти на цім світі. Бережи свою матір!

— Я бережу, — відповів пошепки. — Вони ось мені сала прислали...

— Ой, матері, матері... Ну гаразд, ближче до справи... Ти давно був у паркові? — Ми саме йшли мимо парку.

— Давно.

— Що, дівчата не хочуть ходити? Він так і спалахнув:

— Потрібні мені ті дівчата! У мене оно заняття...

Ну дитина! Він мені все більше подобався, в мені вже ворушилося каяття, що я йому дав проклятий той рукопис, але зробленого вже не повернути. До того ж мене розбирала чисто наукова цікавість, як ота праця вплинула на хлопця.

Завернули в парк, забралися в один із найглухіших закутків, подалі од люду. Сюди навряд хто поткнеться, стояв тільки обшарпаний дощами й снігами вагончик, в якому працівники парку зберігали, мабуть, інструмент. На дверях вагончика висів великий іржавий замок, а двоє віконець були затулені зсередини газетами, що поруділи од часу. Було саме літо, і до вагончика давно уже, мабуть, не заглядали.

Сіли на лавку, що стояла тут же, під густими кущами. Було тихо, гомін великого міста сюди ледь докочувався, спека, що мордувала на вулицях, губилася в зелених шатах дерев, що нависали над головами, затуляючи небо.

— Є ж такі куточки на світі! А ми ліземо в пекло. — Мені враз захотілося забути про шефа, забути про рукопис... Отак просто посидіти, заплющивши очі, вдихаючи прохолодою напоєне повітря, ні про що на світі не думаючи. Господи, коли б так сталося, щоб і Надька, і шеф, і мої соціологічні дослідження були тільки сном!

Ось розплющу очі — і все зникне, не лишиться й сліду. Але тут кашлянув Сашко, і я повернувся до дійсності.

— Ну як, прочитав?

— Прочитав... Осьо... — Витяг із портфельчика синю папку. — Візьміть.

— Постій, ти ж хотів дати друзям... Мені не спішно.

— А ми його передрукували. —Як?!

— А Колькова сестра робить друкаркою... Так що в нас уже є свій... І не один...

Після цього міг уже й не питати, сподобався чи ні. Але ж на мене чекав звіт. Який я мусив подати шефові.

— Це який Колько? Заболотний?

— Умгу.

— Ну молодці! То як тобі Дзюба?

— Знаєте, я й досі ходю як у тумані. — Він так сказав: "ходю". — Все думаю, думаю: чого ми такі нещасні?

— Хто нещасний?

— Ми... Україна, народ... За віщо нас так ненавидять, що хочуть знищити? Щоб од нас не лишилося й сліду?

— Побійся Бога, хто нас знищує?

— Знищують, — по-старечому похитав головою. — Ми вже не люди. Ми вже руськоязичний непотріб... Закриваються українські школи... А дитсадки?.. А наш інститут?.. Хоч одне рідне слово почуєте?.. На вулиці й то рота не смієш розтуляти: одразу ж — бандерівець... — У нього вже й сльози навернулись на очі.

— Тебе ж не обзивали?

— Обзивали, ще й як! І в трамваї, і в магазині... Налізли до нас, жеруть, об'їдають, та ще нам по-своєму і слова сказати не смій! Як що, так: "Говорите по-человечески!" Наша мова, виходить, уже й і іе людська... І що воно за такий народ страшний?

— Бачиш, Сашко, то все міщани. Не треба на них звертати увагу. Але Сашка як прорвало:

— Еге, не звертати! А ви московські газети читаєте? Русскіє виграли Отечественную... Русскіє спаслі весь мір... Достіженіє русской наукі... Русского спорта... Культури... Всьо русское!.. А де українці, білоруси, грузини? Всі давно уже русскіє... Та молитись треба на Дзюбу, що він одкрив нам очі!.. Знаєте, ми надумались організувати гурток. По захисту української мови... Та й взагалі України...

— Ой хлопці, глядіть не попадіться! Знаєте, який тепер час.

— Ет, вовків боятись... Ми й журнал випускатимемо. І будемо щонеділі збиратись. — Він обвів поглядом галявину, край якої ми сиділи. — Можна, ми сюди будемо приходити?

— Та приходьте, чи вона моя! Будьте тільки обережніші. Пильнуйте, щоб ніхто не підслухав ваших розмов. — Я щиро їх попереджав, у мене вже боліла за них душа. Діти ж. Не відають, що з погнем граються.

Ніс свою теку, яка враз поважчала, ніс і думав: які вони ще зелені. Гурток одразу ж, журнал... Чи й я був таким?

А ще думав над тим, про що писатиму в своєму "дослідженні". Хоч наперед знав, що писатиму все. Не пропущу жодного слова. Бо де гарантія, що в той гурток вже не затесався інформатор? Де?..

Сава Петрович прочитав мою інформацію уважно.

— Прекрасно!

Не приховував свого задоволення. Запалив нову сигарету, збудже-і ю став ходити по кімнаті. Зупинився, ткнув у мій бік сигаретою:

— Так де вони будуть збиратись?.. У паркові?

— В парку, біля вагончика.

— Ви мене зможете туди провести?

— Зараз?

— А чого відкладати? Тільки зачекайте хвилинку... — Вийшов, згодом повернувся, несучи тоненьку брошурку. — Ось візьміть своїм гороб'ятам. Хай просвіщаються.

Узяв, глянув на обкладинку: видано в Мюнхені.

— Націоналісти звідти нам засилають. Нещодавно одного впіймали. Півчемодана витрусили!.. То пішли?

Пішли. Він уважно оглянув галявину: лавку, кущі, та особливо його зацікавив вагончик. Постукав у стіни, спробував заглянути у вікна,

поторгав замок, наче збирався його відімкнути, для чогось колупнув нігтем фарбу. Витер руки, відійшов, задоволений.

— Ладненько. Так де ваші гороб'ята сидітимуть? Отут? Немов приміряючись, сів на лавку, подивився на вагончик.

Одне із віконець жовтіло старою газетою навпроти. Задоволено кивнув головою.

— От і ладненько... Ну що ж, Вікторе Андрійовичу, будемо прощатись. Я ще тут трохи побуду... Да, про брошурку не забудьте. Цікава, скажу вам, брошурка.

— Та вже ж не забуду! — Мені ще ніколи не було так бридко на душі. Ну навіщо я згадав про галявину!

А він ще додав:

— Да, ще одне. Ви сюди більше не приходьте. Не будемо їм заважати. — І розсміявся.

Тож я більше не ходив на галявину — контактував лише з Сашком. Він мені все розповідав, як рідному батькові, приніс навіть перший номер журналу:

— Осьо подивіться! — Очі його світилися гордістю. Звичайнісінький зошит, списані од руки сторінки. Всі статті

(чи дописи) різними почерками: кожну літеру вималювано. Так, бідні, старалися! А заголовки! "Під гнітом Російської імперії", "Україна в ярмі". "Що нам несе русифікація?" Од самих заголовків тхне Карним кодексом...

Хотів уже повернути швидше Сашкові, та згадав свого шефа. Він наче стояв у мене за спиною, заглядав через плече.

— Можна почитати?

— Та беріть! Я для того й приніс.

— Я за кілька днів поверну. —1 ще поцікавився: — А яка ж назва вашого журналу?

— А ми іще не придумали.

Вони ще не придумали! Діти! Справжнісінькі діти...

Шеф теж попросив залишити зошит. На один лише день, за-нтра й оддасть. Не ждучи моєї згоди (та й нащо йому моя згода!), і юклав обережно до теки.

За три місяці хлопці випустили три журнали. Останньому вже й назву придумали: "За соборну Україну". Він був уже віддрукований на машинці, розмножений, певно, в кількох примірниках. Тут постаралася, мабуть, сестра Заболотного. Серйозний такий студент, я жодного разу не бачив, щоб він усміхався. В усьому любить докопуватися до суті. Викладачів на лекціях замучував запитаннями. Довкола нього завжди гуртувалася молодь.

Тож приніс Сашко і третій журнал.

А згодом в нашому інституті сталася подія, про яку заговорило псе місто.

Прийшов того дня в інститут, простую коридором непоквапом, а назустріч — наш лаборант.

— Ой Вікторе Андрійовичу, що у нас скоїлось!

— Що таке, Славо?

— Листівки, — видихнув Слава.

— Які листівки?

— Листівки хтось по інституту розклеїв. Прийшли вранці — усі стіни в листівках! І на кожній — націоналістичний тризуб.

У мене серце так і тьохнуло: Сашко!

— Що тут було! — продовжував Славко. — Ректора валер'янкою одпоювали, тепер, кажуть, сидить у обкомі. Кадебістів набігло —сотня, не менше. Поздирали листівки, а тепер пішли по гуртожитках: трусити студентів. У нас теж — всі столи перерили... Що ж іюно буде, Вікторе Андрійовичу?

Ну от, дограпись хлоп'ята... Довидавалися... В той день занять у нашому інституті не було. Викладачі ходили мов у воду опущені, кожен відчував, як над ним збираються хмари. Легко сказати: пригріли націоналістичне кубло!

Під кінець дня знову до мене підбіг Славко (він завжди все узнавав перший):

— Заарештували!

— Кого?

— Студентів... Наших... Шість душ...

— Не знаєш кого?

— Заболотного... Ткача... І ще чотирьох... Цілий мішок літератури взяли. Ой Вікторе Андрійовичу, що ж тепер буде? — Дивиться на мене так, наче і я вже за ґратами. Знає ж, хто був куратором Ткача й Заболотного. — Вони ж тепер весь інститут перетрусять!

Трусили. Набігло начальства з райкому, міськкому, обкому, навіть із цека й міністерства, збори по кафедрах, по деканатах, загальноінститутська партконференція, громи й блискавиці на покаянні голови: виключити з партії, зняти з роботи, заборонити педагогічну діяльність! — обійшлося суворими доганами, та ще зняли з роботи ректора. Мені, що теж отримав сувору догану з занесенням в особову справу ("Втрата політичної пильності, занедбана виховна робота серед молоді"), єдиною втіхою могло бути хіба що те, що й Залізній Леді навісили сувору, бо серед заарештованих був і студент з її групи.

Вийшов із міськкому, де цю сувору затвердили: образливо, гірко — за віщо?

— Інакше не можна було, дорогенький Вікторе Андрійовичу, — пояснив шеф під час чергової зустрічі. Був веселий, як ще ніколи. — Що б про вас стали думати, коли б вас обійшли? Отож-бо й воно. А сувора догана... — махнув рукою недбало. — Мине рік, подасте заяву, знімуть.

— Якщо знімуть...

— Знімуть-знімуть! Знімуть, і травою слід заросте.

— Не заросте. До самої смерті.

— Ну навіщо ви так! — поплескав мене по плечу. — Ми своїх людей ніколи на поталу не даємо. Хочете, я вам поворожу? — Взяв мою руку, повернув догори долонею. — Ого! Та вам світить заслужений діяч науки!

— Ви все жартуєте.

— А ми хіба схожі на людей, що жартують?.. Одержите ви, Вікторе Андрійовичу, це звання, обов'язково одержите! А разом і право на пенсію. Та не просту — персональну, республіканського значення. Непоганенько, га?

Коли я, заспокоївшись трохи, виходив, він мене затримав:

— А ваш Сашко молодчина. Про вас ані слова. Так що можете спати спокійно: ніхто ні про що не дізнається.

— А як до суду дійде? — Боявся навіть подумати, що в інституті дізнаються, хто я і що я.

— І там буде все в ажурі. Можете покластись на мене. Ми в цьому, може, зацікавлені більше, ніж ви...

— Ви-то зацікавлені. А суддя? Ану ж стане допитуватись.

— Не стане. Суддя теж буде проінструктований. Так що можете спати спокійно...

Саме цього мені й бракувало: спокійного сну. Що я пережив, коли хлопці сиділи ув'язнені, а потім і під час суду, — не побажаю й найлютішому ворогові. Весь час здавалося, що Сашко не витримає, назове мене, і тоді вже ніщо мені не допоможе. Як після цього явитись на кафедру, дивитися у вічі колегам, студентам? Вони, звісно, нічого не скажуть, побояться, але відчувати щохвилинно, що про тебе все знають, бачити, як враз замовкають при одній появі твоїй, було б понад мої сили.

Та до того ж мені було жалко Сашка, до якого я прив'язався усім серцем. Його довірливі очі весь час пекли мою душу, я не знав, як спокутувати перед ним свою мимовільну провину. Навіщо, ну навіщо я

саме йому дав рукопис Дзюби? Наче не було інших студентів. Та хіба я міг думати, що все так обернеться? Що дійде до суду?

Сашко, єдиний у матері син. Часто думав про неї, як вона перенесе оце горе. Дуже, мабуть, схожа на сина, така ж тендітна й беззахисна, — чи довго зламатися, впасти у відчай, у розпуку...

І коли відбувся суд (міліції, розповідали, нагнали — мало не з усієї України)... коли хлопцям присудили по шість-сім років суворих таборів та п'ять років заслання, я вирішив з'їздити до Сашко-іюї матері, зняти хоч частку гріха зі своєї душі. Поспівчувати, допомогти не тільки порадами, а й матеріально. Був уже доцентом, так що міг урвати якусь сотню з сімейного бюджету.

Спершу хотів узнати адресу у відділі кадрів, та одразу ж роздумав. Кадровики — майже всі кадебісти, що вийшли на пенсію, зв'язатися з ними — не обібратись біди, то краще вже звернутись до шефа: хто-хто, а він може взнати адресу.

Шефові мій намір сподобався:

— Непогана ідея! їдьте й не роздумуйте. Повернетесь — поінформуйте. Нас цікавить, як зреагувало на цю подію село...

Дав адресу ще й двісті карбованців.

— Беріть-беріть, ми не розоримось.

Я хотів до цих двохсот додати ще й свою сотню, а потім роздумав. Вистачить поки що і цих.

Сашкове село було в нашій же області: спершу електричкою, потім годину автобусом. Вийшов у неділю з дому о сьомій, а о десятій був уже на місці.

Село як село: колгоспна садиба, клуб, школа, сільрада, крамниця, великий ставок, оточений з усіх боків садибами, гуси й качки на воді, кури й собаки на вулиці, люди, що зрідка стрічаються (кожне обов'язково привітається), і якась особлива устояна тиша, можлива лише в селі. Зрідка проїде машина, ось і наш автобус прочмихав, зупинився коло крамниці. З нього так і посипались: з клумаками, із кошиками, з мішками. Вийшов і я. Постояв, озираючись, до кого звернутись, підійшов до людей, що сиділи біля крамниці на лаві. Діди і бабки, молодих щось не видно.

— Скажіть, будь ласка, де тут живе Ганна Ткач?

— Це яка Ткач? Мати того осуждьонного?

— Господи, та за що ж його й засудили?

— Було за що. В нас даремно не судять.

— Пограбував когось альбо вбив...

— Та що ви таке кажете! Бога побійтесь!

— Кажу, бо знаю...

Отак. Пограбував або вбив. Іншого й буть не могло. Люди-люди!..

Я не став їм пояснювати, за що засудили Сашка: все одно не зрозуміють. Натомість спитав:

— А де вона живе?

— Ідіть отакечки вулицею. Ідіть, ідіть, а як побачите тополю, що росте коло хати, ото і Ткачиха. У нашому селі ні в кого тополя не росте, тільки в Ткачихи... А ви їй родич, чи як?

— Родич, родич... Бувайте здорові!

— Ходіть на здоровля.

Тополю побачив ще здалеку. І чим ближче підходив, тим вищою вона ставала. Наче росла на очах. Дерева, мимо яких я проходив, — шовковиці, яблуні, вишні, — стояли завмерлі: не ворухне, не війне, а ця зверху донизу стікає сріблястим листям. І тремтить, тремтить, як у пропасниці. Мені стало якось аж не по собі од безголосого того плачу.

Двір теж — німий і порожній, якийсь аж померклий, незважаючи на ясне сонце вгорі, і тільки половина стіни старенької хати святково біліє свіжою крейдою, а друга наче обрізана: чорніє, обшарпана, в патьоках рудої глини. Тут же валяється й відро, все в крейді, і кинута щітка. І такою тугою віяло од недобіленої тієї стіни, такою розпукою чорною, що я зупинивсь мимоволі, не сміючи ступити до двору. Врешті наважився, пройшов у ворота, що трималися на чесному слові, ступив у сіни, пригинаючи голову, щоб не вдаритись об низенький одвірок, постукав у двері, вже хатні. Так обережно постукав, наче там лежала важкохвора людина...

Ми сиділи коло столу і розмовляли. Хоча про що можна розмовляти з матір'ю, яка втратила єдиного сина! Вона весь час плакала, сльози котилися по застиглому обличчі, а вона не помічала навіть, що плаче. Я її втішав як міг, казав, що Сашко не довго й сидітиме, що його невдовзі й випустять, хоч сам не вірив у те, що казав, але ж мусив щось говорити — мовчати просто не зміг би, а сказати правду — тим більш. Вона ж повторювала одне й те ж:

— Господи, за що на нас така кара?!

І ще додавала, що раяла йому йти в трактористи, жив би людиною, так не послухався: "Я, мамо, хочу вчитись". Довчився... І знову як стогін:

— Господи, за що на нас така кара?! Я ще запитав:

— Ви були на суді?

— їздила. Так міліція не допустила. Ніззя, не положено. Не положено вже й рідну дитину побачити.

Став давати їй гроші — відмовлялася, ледь умовив. Майже силоміць тицьнув їй двісті карбованців, що пекли мені руки.

— Беріть-беріть, пригодяться. От Сашкові посилку, та й переказ йому не завадить.

Взяла, притулила до грудей:

— Чим же ми вам віддячимо?

Ет, що там дякувати... Самого душили вже сльози.

Попрощавшись, вийшов із двору на вулицю, оглянувся: тополя все ще тремтіла, стікаючи сріблястими сльозами, і здавалося, кінця-краю не буде тому німому плачу.

Чомусь згадалося: "Пограбував альбо вбив". І мене всього пересмикнуло від болю.

Проклята країна! Проклятий народ!

Буде, буде вам дослідження, товаришу шефе, про те, як зреагували на цю подію в селі. Правильно зреагували, як і слід було сподіватись. З

таким народом що хочеш роби, хоч у землю затоптуй — кректатиме, а реагуватиме правильно...

Оце, здається, і все. Більше нічого не можу додати. Хіба що те, що добрався додому і, натомлений, змучений, мертво проспав до самого ранку.

Калюжний Віктор Андрійович, заслужений діяч науки, професор, колишній стукач КДБ.

Р. 8. Я давно уже отримую персональну пенсію, хоча й досі працюю консультантом на кафедрі. Охоче спілкуюсь із студентською молоддю, маю двох аспірантів, порвав усякі зв'язки з КДБ: їм уже не до того, щоб провадити "соціологічні дослідження", вони самі от-от попадуть під таке дослідження. Мій колишній шеф, Сава Петрович, теж давно вийшов на пенсію і не озивається до мене. Та й слава Богу, що не озивається.

Сашко Ткач і Микола Заболотний, відбувши по сім років таборів та по п'ять заслання, благополучно повернулися із Сибіру. Сашко одружився, має двох дітей, викладає у технікумі. Мати Сашкова й досі жива. Майже в кожному листі до сина передає мені привіт, називає святою людиною. Заболотний же вдарився в політику і нещодавно висунув свою кандидатуру до Верховної Ради. Як колишній наш студент, він дав згоду зустрітися з колективом нашого вузу і прийшов разом із Сашком, що був його довіреною особою, до актового залу, вщерть переповненого викладачами та студентами. Я сидів у першому ряду, і вони перед тим, як піднятися в президію, пщійшли до мене, обняли та поцілували на очах усієї чесної громади. Я був дуже розчулений, а попереду на мене чекало ще більше розчулення.

Коли ректор їх представив та надав першому слово Сашкові, той вийшов на трибуну і звернувся до присутніх з такими ось словами:

— Дорогі друзі! Перш ніж розповісти вам про життєвий шлях нашого кандидата... а він, повірте мені, був ой який нелегкий... я хочу вклонитися людині, без якої, власне, ми й не стали б тими, ким ми зараз є. Людині, яка благословила нас на боротьбу за незалежність України... Вікторе Андрійовичу, дорогий наш, прошу вас звестися, щоб вас усі бачили!

Я звівся, розгублений, і Боже, що тут скоїлось! Зал аж здригнувсь од овацій, всі звелися, мені аплодували, а юна студенточка підбігла до мене й простягнула отакенний букет квітів. Я розкланювався, я не знав, що сказати, і щипало у носі, і сльози навертались на очі.

А потім я повертався трамваєм додому і в голові моїй весь час лунала фраза, що її сказав Заболотний у відповідь на одну з численних записок. Де його запитували, чи держить він зло на тих, що його посадили.

— Не держу. Всі ми жертви однієї системи.

Воістину так! Усі ми жертви нелюдської системи: і колишні судді, й колишні ув'язнені. Системи, в якій були розтоптані, знищені людські цінності, в якій зло перемішалося з добром. Те, що було вчора злом, ставало сьогодні добром, і навпаки. Тож невідомо, творив я своїм хлоп'ятам зло чи, може, сіяв добро. Яке вони сьогодні так успішно пожинають.

Умиротворений, якийсь аж просвітлений прийшов другого дня на кафедру. І тільки прийшов, задзвонив телефон.

— Вікторе Андрійовичу, вас. Хто це? Сашко? Заболотний?

— Віктор Андрійович? Скільки літ, скільки зим!

Я одразу ж упізнав його голос. В мені все отерпло, здавалося, зупинилось і серце.

— Алло! Алло!.. Ви мене чуєте?

— Чую, — ледь видушив.

— От і ладненько. Ми маємо сьогодні з вами зустрітись.

— Але я не маю часу! — вирвалось у мене. Майже фізично відчув, як петля, якої я, здавалося, позбувся назавжди, знову обляга мою шию. Просунув пальці за комір, послабив краватку.

— Мусите знайти, дорогенький. Це потрібно не стільки мені, скільки вам. Чуєте, вам!

— Гаразд. — Мені вже стало зовсім недобре. — Де зустрінемось?

— От і ладненько. У паркові, в отому закуткові. Пам'ятаєте? О сьомій зможете?

— Зможу.

— Тоді до побачення.

— Що з вами? — спитав аспірант: я все ще стояв, тримаючи рурку.

— Нічого. Нічого... Просто щось із серцем. — Повісив рурку, почовгав до столу. І, може, вперше відчув, який я старий.

Отой закуток відшукав не одразу. Все тут змінилося, і я кілька разів пройшов мимо, поки побачив вагончик.

Він стояв на місці, доживаючи свого віку. Зірвані двері, повибивані вікна, почорнілий, обвалений дах.

— Вікторе Андрійовичу, скільки літ, скільки зим!

Коли б він не озвався, я б його не впізнав. Неохайний, геть поношений одяг, брезкле, землистого кольору обличчя, червоні, як у кролика, очі. А з-під пом'ятого капелюха звисають брудні пасма навіть не сивого — сірого якогось волосся. І густий горілчаний перегар, коли він на мене дихнув. Не змінився лише голос.

— Ну як поживаєте? Вже, мабуть, в академіках? Скільки ж часу відтоді минуло! Пам'ятаєте наш коньячок?

Я не піддався на його сентименти: цей чоловік був мені зараз огидний. Тим більш огидний, що він нагадував минуле, яке я волів раз і назавжди забути.

— Пробачте, ви щось од мене хотіли? — запитав якомога сухіше.

— Ага, ближче, як то кажуть, до справи, — усміхнувся він якоюсь кривою посмішечкою. — Що ж, до справи, то й до справи... Бачите, дорогенький, я пишу мемуари...

— То й пишіть на здоров'я.

— Пишу-пишу, — закивав він головою. — Про нашу з вами спільну роботу пишу. Ви ж були одним із найблискучіших наших агентів. Я вами гордився, Вікторе Андрійовичу!

— Ви що, хочете назвати моє прізвище? — Мені раптом забракло повітря.

— А це буде залежати од вас, дорогенький.

— Що вам треба од мене?!

— Тс-с, навіщо ж так голосно?.. Не мені, дорогенький, а моїм мемуарам. Я не думав, що їх так важко писати. Стільки витрат. Папір, передрук, друкарка... Я заборгував уже триста карбованців. Мотавсь-мотавсь, де дістати, а тоді й подумав: постій, а Віктор Андрійович! Хто тебе й виручить, як не давній твій друг!..

— Ви вимагаєте од мене триста карбованців?

— Ну навіщо ж так, Вікторе Андрійовичу, — вимагаю! Не вимагаю — уклінно прошу. І не дати — позичити. Під майбутній гонорар.

Гонорар! Я не вірив ні в той гонорар, ні в мемуари. Але відчував: діватися нікуди. Що такому варто написати хоча б на кафедру? Чи в ректорат... Мені страшно було про це навіть подумати.

— Гаразд, я дам вам триста карбованців. Але з умовою, що ви про мене забудете. І не дзвонитимете більше на кафедру.

— Забуду, дорогенький, забуду! — Він так зрадів, що у нього й щоки порожевішали.

— Тільки не зараз. При собі в мене немає. —Коли?

— Завтра. — Вирішив зняти з ощадної книжки. Не така вже й велика сума, щоб одкупитись од цієї тварюки.

— Так я вас тут ждатиму.

— Ждіть.

— Як і сьогодні, о сьомій?

— О сьомій...

Я зняв триста карбованців і відніс йому гроші. І постарався швидше забути про нього.

А десь через місяць знову пролунав телефонний дзвінок:

— Віктор Андрійович? Скільки літ, скільки зим! Я мовчав. Я одразу ж упізнав його голос.

В.К.